

TEREZIŇSKÉ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZIN

19
—
91

JIŘÍ SOZANSKÝ

Narodil se v r. 1946, v letech 1967 až 1973 studoval na AVU; vystavuje od počátku 70. let. Je to výtvarník, který ve své tvorbě hluboce přemítá o člověku, to tak nalehavě, že mnohý návštěvník zneklidňujícím, otrásajícím sdělením autora vzepře. Nemůže mu však odepřít přímou, zapochybovat o vážnosti jeho činění.

Sozanského sochy-objekty, kresby, grafiky i environmenty vzniklé během posledních dvaceti let zahrnují široké tematické spektrum – autor v nich odkrývá např. problém osamělosti ve stáří, problém mezilidských střetů, odhaluje postavení pracujícího člověka ve světě, nakonec dospívá ke kresebnému cyklu konkrétní postavy v konkrétním prostředí, ke své matce.

Také jeho sochy či figury odrážejí silné vědomí umělce o zániku života a lidství, toto vědomí je natolik silné, že Jiří Sozanský je přímo vtažen do bolestného, krutého tématu člověk-oběť. Uchyluje se k dlouhodobým pobytům v terezínské táboře, k velké pevnosti a snaží se lépe pochopit svět v novém světle a všech souvislostech existenčně valitativně nově postihnout lidské utrpení a smrt. Svě poznání pak v podobě grafiky, soch a objektů představil přímo v Terezíně na výstavách v r. 1976 a 1980. Konstantním prvkem těchto prací je lidský křik, snaha autora neustále připomínat hlas bezbranného, křehkého člověka, pronásledovaného totalitní mocí.

Sozanského neustálé a neúnavné tvůrčí úsilí o lidstější svět, svět bez všech forem násilí, je výmluvnou hodnotou naší kultury. Ukázky z jeho tvorby pocházejí ze sbírky Památníku Terezín.

M. Benešová

JIRÍ SOZANSKÝ:
Z CYKLU JOB

JIŘÍ SOZANSKÝ:
Z CYKLU JOB

TEREZIŇSKĚ LISTY 19

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Terezin, 1991

ISBN 80-7047-044-5

Den národní manifestace
v Terezíně
Ludmila Chládková

Celý týden před 20. květnem 1990 jsme v terezínském Památníku žili přípravami na tradiční vzpomínkovou slavnost. Čekalo nás mnoho neobvyklého. Zodpovědné osoby v pořadatelských organizacích byly vesměs nové, a tedy bez zkušeností, částečně byl pozměněn program a vlastní průběh pietního obřadu. Největší rozechvění však způsobila zpráva, že se naší národní manifestace zúčastní pan prezident Václav Havel. Ano, po dlouhých 21 letech přijede opět prezident. Náš nejvyšší představitel se zajímá o Terezín! Bylo to skoro k neuvěření.

Těsně před 9. hodinou ranní se Václav Havel dostavil do Malé pevnosti, odkud pak vycházel v čele průvodu složeného z delegací našich i zahraničních, ze zástupců států, z nichž občané byli v Terezíně věznění a mnoha dalších hostů, na Národní hřbitov. Tam se při položení květin poklonil památce tisíců umučených v Terezíně a v Litoměřicích v době 2. světové války. Po skončení vlastní manifestace se pan prezident vrátil do Malé pevnosti, kde si prohlédl 1. vězeňský dvůr. Zůstane pro mne nezapomenutelným zážitkem to, že jsem mohla pana prezidenta doprovázet a v čase, který nám mohl věnovat, jej stručně seznámat s tehdejšími režimem a s životem politických vězňů v tomto nacistickém zařízení. Naslouchal pozorně a se zaujetím, naslouchal jako člověk, který chce o své zemi vědět vše.

Pan prezident však byl od bývalých vězňů také informován o vleklém problému se zřízením muzea se stálou expozicí, jež by ukazovala historii terezínského tábora pro židy, tzv. ghetta. Doba několika minulých desetiletí našemu záměru – vytvořit muzeum ghetta v centru Terezína – vůbec nepřála. V budově, která z mnoha důvodů byla pro tyto účely nejvhodnější, vzniklo počátkem 70. let muzeum SNB. O vhodnosti zřízení expozice tohoto druhu v místě, které mělo světu promlouvat o docela jiné historii, se nechci rozepisovat. Pan prezident si přál toto muzeum vidět, a tak jsme jeli. Přestože již provoz v budově byl pozastaven, mramor, křišťál, umělecká díla poplatná minulé době, zde byly. Pan prezident tu vyslovil přání, abychom se postarali o to, aby celý objekt vypadal „normálně“ a aby sloužil účelu, kterému je předurčen. Mohla jsem ho jen ujistit, že všemi silami se o tuto přestavbu postaráme.

Tak národní manifestace r. 1990 nejenže splnila své prvotní poslání, ale přinesla nám naději, že dluh terezínského Památníku bývalým vězňům v podobě slibované a neuskutečněné expozice k dějinám židovského ghetta bude moci být konečně splněn.

Pane prezidente, děkujeme Vám.

OBSAH

Terezín a terezínský rodinný tábor v Osvětimi

Miroslav Kárný

/9/

Dokumentace o Terezíně v Izraeli

Ruth Bondy

/27/

Dětský blok v rodinném táboře v Birkenau

Ota Kraus

/31/

Koncentrační tábor Gross-Rosen a občané ČSR v letech

1941–1945 (2. část)

Andělín Grobelný

/34/

Pochod smrti ze Schwarzheide do Terezína

Marek Poloncarz

/64/

Terezín a pohlednice

Jaroslav Houdek

/78/

Z vězeňské poezie Jindřicha Karpíška

Alena Dobišová

/99/

Zprávy o publikacích s terezínskou problematikou

/113/

Ve dnech 7.–9. března 1989 se v Terezíně konalo mezinárodní sympozium svolané u příležitosti 45. výročí hromadné likvidace československých občanů 8. března 1944 v Osvětimi-Birkenau. Šlo o lidi, muže, ženy a děti, na které se vztahovaly tzv. norimberské zákony a kteří byli zavražděni v plynových komorách v rámci „konečného řešení židovské otázky“. Pořadatelé tohoto sympozia byly ÚV ČSPB, Rada židovských náboženských obcí v ČSR, Státní židovské muzeum v Praze a Památník Terezín.

Na sympoziu byly předloženy výsledky československé historiografie ve výzkumu historie ghetta Terezín a terezínského rodinného tábora v Birkenau. Kriticky zde byla zhodnocena zahraniční odborná literatura věnovaná tomuto tématu a rovněž byly projednány další možné cesty výzkumu.

Jedním z nejdůležitějších poznatků ze sympozia je zjištění, že vznik a historie terezínského rodinného tábora byly spojeny se složitými zahraničněpolitickými manévry hitlerovského Německa a jsou příkladem zneužití „židovské otázky“ ve prospěch velmocenské politiky a neprospěch židů samotných.

Z velkého množství přednesených příspěvků jsme vybrali a předkládáme hlavní referát pana Miroslava Kárného, našeho předního historika a znalce této problematiky, a diskusní příspěvky zúčastněných bývalých vězňů, žijících dnes v Izraeli – paní Ruth Bondy a pana Otty Krause.

TEREZÍN A TEREZÍNSKÝ RODINNÝ TÁBOR V OSVĚTIMI

Miroslav Kárný

Připadl mi obtížný úkol, abych charakterizoval třiapůlletou historii terezínské koncentračního tábora a historii od něho odvozeného a s jeho osudem spjatého rodinného tábora, zřízeného pro terezínské vězně v pozdním létě 1943 v Osvětimi-Birkenau. Mám tedy načrtnout historický rámec, v němž se odehrála tragická noc 8. března 1944, které je naše symposium zasvěceno. Dramatické děje těchto dvou táborů byly určovány konečnými i bezprostředními cíli okupační politiky fašistického Německa, kterou brutálně uplatňovalo v tzv. protektorátu Čechy a Morava, stejně jako dynamikou nacistického „konečného řešení židovské otázky“ v Evropě. V složitostech a rozpornostech jejich vývoje obrážel se citlivě vývoj válečných událostí, stejně jako rafinované zahraničněpolitické manévrování nacistické propagandy a diplomacie, zejména pak himmlerovských tajných služeb.

Jaké poslání přisoudilo vedení třetí říše Terezínu, když v něm 24. listopadu 1941 dalo zřídit koncentrační tábor, tzv. ghetto? Původně byl zřizován jen jako dočasný sběrný a průchozí tábor pro protektorátní židovské obyvatelstvo, které mělo být v rámci „konečného řešení“ odtud relativně rychle „evakuováno“ na východ. Podle Hitlerovy směrnice nemělo být ovšem nejprve deportováno do generálního gouvernementu, avšak hned dále na východ. V Heydrichově interpretaci tento pokyn znamenal, že šéfové útvarů bezpečnostní policie a bezpečnostní služby, vyslaných do okupovaných sovětských území, vezmou protektorátní židy „do táborů pro komunistické vězně v operačním území“, což – eufemisticky vyjádřeno – znamenalo, že budou likvidováni spolu s komunistickými a sovětskými aktivisty. Terezín, nejprve zbaven českého obyvatelstva a později i židovských vězňů, měl být německy osídlen a stát se „jádem německého života“, další „přední hlídkou vzorně podle myšlenkových pochodů říšského vůdce SS jakožto říšského komisaře pro upevnění němečtví“.

K tomu mělo dojít až po „vyřešení vojenské situace na východě“. Protože se tento předpoklad neuskutečnil, „evakuace“ protektorátních židů

se protáhla o léta a jejím cílem jen v malé míře byla okupovaná sovětská území, ale převážně nacistické vyhlazovací tábory na polském území a od října 1942 výlučně Osvětim se svým největším pobočným táborem Birkenau. V tomto smyslu byl Terezín jen „propustí“ do nacistických vyhlazovacích středisek východní Evropy, kam bylo z Terezína deportováno na 87 tisíc lidí, z nichž – pokud bylo zjištěno – přežilo pouze 3 097.

Uvedené skutečnosti nebyly však jediným, ani rozhodujícím důvodem, proč se Terezín nestal vzorným německým sídlištěm podle Himmlerových a Heydrichových představ. Rozhodující důvod byl jiný. Nová, druhá funkce Terezína byla zvažována vlastně už před založením terezínského tábora. Dne 18. listopadu 1941, tedy šest dnů před příchodem prvních jeho vězňů, zaznamenal si Goebbels Heydrichovo sdělení, že se odsun židů z říšského území tížeji realizuje, než se předpokládalo, a že se v jednom malém protektorátním městě má zřídít židovské ghetto pro staré židy, kteří již nemohou být odsunuti na východ.

Ještě jeden deníkový záznam Goebbelse z té doby stojí za zmínku, neboť osvětluje onu druhou a brzo již hlavní funkci Terezína. Tři dny po rozmluvě s Heydrichem se Goebbels sešel s Hitlerem a zaznamenal: „Chce energickou politiku proti židům, která nám ovšem nezpůsobí nepotřebné těžkosti.“ Terezín jako „ghetto pro staré“ mělo se stát nástrojem k tomu, aby se předešlo těmto „nepotřebným těžkostem“.

Poslání Terezína jako ghetta pro „privilegované“ a staré židy nebylo nijak motivováno snahou poskytnout jim výhody pro jejich stáří či zásluhy. Naopak, Terezín měl ulehčit realizaci deportací na východ a před světem krýt všechny tři exterminační způsoby – „Vernichtung durch Aussiedlung“, „Vernichtung durch Arbeit“ a „Vernichtung durch Kugel oder Gas“, tedy vyhlazovací útrapami vysídlení či zničující práci anebo přímo zastřelením či plynovými komorami.

Deportace byly vydávány za přesídlení k pracovnímu nasazení na východě. Že tam práceschopní židé odjížděli se svými celými rodinami, zdůvodňovali nacističtí organizátoři „konečného řešení“ humanitárními ohledy. Do doživotního starobince v Terezíně, vydávaném často dokonce za „lázně Terezín“, měli přesídlit ostatní, staří židé neschopní pracovního nasazení a s nimi také židé zasloužilí o Německo, především s válečnými zásluhami. Tento manévr s Terezínem měl jednak dezorientovat oběti deportací, jednak tlumit nepříznivý ohlas vyvolaný dimenzemi i způsobem jejich provedení. Toto dezorientující, propagandistické poslání Terezína bylo tedy adresováno jak židovskému obyvatelstvu Německa a okupovaných území, tak německému národu i zahraničí. Časem se úloha Terezína v kontextu se zahraniční politikou fašistického Ně-

mecka stávala stále více rozhodující. Výstižně charakterizoval tuto funkci jeden z terezínských vězňů, Egon Redlich, ve svém deníku „Privilegované ghetto . . . pláštík krve a obětí na východě“.

Bylo by ovšem omylem se domnívat, že novou úlohou skončila původní funkce Terezína, že se přetvořil jeho typologický rámec. Především Terezín i nadále zůstal až do konce října 1944 „propustí“, průchodním táborem nejen pro české, ale také pro „privilegované“ německé, rakouské a později holandské židy, kteří byli dopraveni do Terezína vlastně právě proto, že byli vyloučeni z východních deportací. Pro více než 27 tisíc těchto lidí se jejich „privilegium“ projevilo pouze tím, že byli na východ deportováni nikoli přímo ze svých domovů, ale oklikou přes terezínský tábor. Vedle svého významu jako „propust“ a jako instrument propagandy měl terezínský tábor ještě třetí funkci – decimovat „evakuované“ židovské obyvatelstvo. Více než 33 tisíc vězňů přišlo v táboře o život, téměř každý čtvrtý, který tam byl deportován v době mezi 24. listopadem 1941 a 20. dubnem 1945. V Terezíně vytvořené materiální i psychické, sanitárně hygienické, ubytovací, vyživovací a pracovní podmínky táborového života částečně nahradily vyhlazovací kapacitu plynových komor. Také nemalou transportní kapacitu ušetřily.

Můžeme připojit ještě druhou větu z citovaného již Redlichova deníkového záznamu: „Privilegované ghetto . . . pláštík krve a obětí na východě. Privilegované ghetto, kde denně umírá sto lidí.“ V tom právě spočívala jedna z perfidií Himmlera a jeho štábu, že Terezínu přisouzená propagandistická role jen minimálně a krátkodobě v pozitivním smyslu ovlivnila vnitřní život tábora, resp. takto působila jen na velmi úzkou vrstvu mezi vězni, zatímco pro tisíce a tisíce naopak přinesla rychlejší decimaci a rychlejší smrt. Jak byly tyto tři funkce Terezína skloubeny a jaká byla úzká souvislost mezi Terezínem a Osvětímí, lze charakterizovat na příkladě tzv. terezínského rodinného tábora v Birkenau.

Jaká byla předhistorie a jaké bylo poslání tohoto rodinného tábora, který existoval v jednom z úseků největšího osvětimského tábora od září 1943 do července 1944?

Při hledání odpovědi musíme začít u překvapivého telegramu, kterým Himmlerův štáb 16. února 1943 sdělil šéfovi Hlavního úřadu říšské bezpečnosti Kaltenbrunnerovi, že si říšský vůdce SS nepřeje odtransportování židů z Terezína, neboť by tím byla narušena tendence, aby židé ve starobním ghettu Terezín v klidu žili a umírali.

Zvláštnost tohoto Himmlerova zákazu spočívala v tom, že v průběhu nedávno uplynulého roku odjelo z Terezína více než 40 deportačních transportů s 52 tisíci vězni, z nichž se osvobození dožilo pouze 246.

Ostatní byli postřeleni v řízkém ghettu či v lesíku u Malého Trostince nebo byli udušeni plynem v Treblince či Osvětimi a podobně na místech jiných. V těchto 40 deportačních transportech Himmler nespátroval ohrožení tendence, aby židé v Terezíně v klidu žili a umírali.

Ještě jeden Himmlerův telegram Kaltenbrunnerovi stojí za zaznamenání z té doby. Himmler odmítl povolit wehrmachtu stavbu dočasné střelnice v blízkosti Terezína s odůvodněním, že by stavba „vyvolala nejnetušenější potíže pro Německo a měla by pravděpodobně za následek schreckliche Greuelmeldungen“. Himmler, který se nebál vyvraždít milióny lidí, se pojednou bojí jedné armádní střelnice v okolí Terezína, dokonce jen dočasné.

Vysvětlení nese jméno Stalingrad. Byl čas otřesu, který v Německu vyvolala katastrofa na Volze. Nacistickým snům o válečném vítězství, které nastolí panství třetí říše od Atlantiku až po Ural, bylo odzvoněno. Zbyla jediná, byť iluzorní naděje, že se podaří rozbít protihitlerovskou koalici a dosáhnout separátního míru se západními mocnostmi. Proto se právě tato doba vyznačovala aktivizací všech možných kanálů k sondáži takových možností. Himmler byl tím či oním způsobem v většině z nich.

Nejvýznamnější jeho sondáží byla švýcarská jednání mezi Himmlerovým Vertrauensmannem Maxem Egonem Hohenlohe-Langenburgem a jeho doprovodem Reinhardtem Spitzym, mužem ve službách Himmlera i vojenského abwehru na jedné straně a mezi šéfem amerických tajných služeb v Evropě Alanem Dullesem a jeho hospodářským expertem Royalem Taylorem. Jednání se uskutečnila ve Švýcarsku v době mezi 15. lednem a 3. dubnem 1943 a jsou z německé strany bohatě dokumentována, zatímco americké prameny jsou dosud zatajovány. K charakteristice těchto jednání postačí ocitovat jen několik vět ze záznamu o amerických vývodech na nich učiněných. Např. Royal Taylor dlouze vysvětloval Spitzymu, kterého apostrofoval jako představitele mladší nacistické generace, že Německo mohlo celou jihovýchodní Evropu ovládnout bez války a „potom vést válku s jedinou frontou proti Rusku“. Veřejné mínění Anglie a Ameriky by pak nikdy nedopustilo, „aby se vstupem do války (těchto mocností – M. K.) zabránilo totálnímu vítězství Německa nad Ruskem“. Taylor se vyjádřil, že nemůže porozumět, „proč nacisté s rámusem vyrazili dveře a tímto brutálním postupem v židovské otázce vyburcovali celý svět. Jemu osobně, který židy nemůže ani cítit, byla by děsnou myšlenka, že by se židům k židovské hvězdě měla propůjčit ještě trnová koruna. Nerozumí také, proč se pokouší zabíjením vyhladit židy i Poláky, když silné procento obou národů je roztroušeno po světě a nelze je zachytit. O jiných důvodech nechtěl ani hovořit. Přírod-

ním zákonem přece je, že strom, který se ořeže, tím silněji vyrazí. Tak ohrožuje vlna nenávisti a soucitu německé cíle; pročpak Německo nepostupuje proti židům šikovněji...". Současně vyjádřil Taylor přesvědčení, že se jednou naskytne příležitost, aby byl včasnými kontakty konec války uspíšen. V jiné z těchto rozmluv Dulles přímo radil, jak využít německých biskupů, aby se zasadili v Americe pro Německo, neboť „v takovém případě by proti tomu i nenávist židů byla příliš slabá“. V této souvislosti jako povzbuzující příklad uvedl tlak amerických katolíků na obranu fašistického Španělska, když „nutili americko-židovské listy přestat se štvanicemi proti Francově Španělsku“.

Bylo tehdy jen několik týdnů po Casablance, po konferenci Roosevelta a Churchilla, kteří tam veřejně vyhlásili bezpodmínečnou kapitulaci Německa za předpoklad ukončení války. Neuplynula dlouhá doba od deklarace spojeneckých vlád, která v polovině prosince 1942 pranýřovala nacistický plán vyhlazení evropského židovského obyvatelstva, jehož cílevědomé uskutečňování německými úřady bohatě doložila. V tomto světle rady, jichž se Himmlerovým emisarům ve Švýcarsku dostalo, zněly víc než podivně. Himmlera ovšem musely podnítit, aby hledal cesty, jak dovedněji zakrývat tento zločin genocidy, který zužoval prostor zahraničněpolitického manévrování třetí říše. Reagoval také Terezínem v Terezíně. Proto náhlý zákaz dalších deportačních transportů z Terezína, který vydržel sedm měsíců, proto začíná proslulé „zkrášlování“ Terezína, jeho příprava na přijetí zahraniční delegace.

Zahranicním návštěvníkům neměl být ovšem předveden Terezín pravdivý, ale Terezín fakticky neexistující, fiktivní. Byla určena zvláštní trasa, kterou jedinou měla delegace spatřit, a ta byla systematicky, přímo s vědeckou důkladností upravována v dokonalou kulisu pro budoucí inscenaci. K tomu bylo třeba radikálně snížit početní stavy vězňů v Terezíně.

Plánovanou exhibici nebylo možno uskutečnit při tehdejší přeplněnosti města. Na konci roku 1942 bylo v jeho zdech bezmála 50 tisíc vězňů, tedy sedmkrát více než jaký byl kdy zjištěn nejvyšší stav vojska a civilního obyvatelstva v Terezíně před jeho přeměnou v koncentrační tábor. Navíc pak v červenci 1943 byla ubytovací kapacita silně zredukována přestěhováním podstatné části archivu Hlavního úřadu říšské bezpečnosti do Terezína a zabráním největších kasáren i dalších prostor pro jeho potřeby. Za takových okolností bylo nemožné zabránit epidemiím a nebezpečí jejich rozšíření do okolí, také do Sudetské župy. Bez vlivu nezůstalo ani povstání ve varšavském ghettu. Opakování varšavských událostí v jakékoli formě potřeboval Himmler právě v Terezíně ze všeho

nejméně. Proto bylo žádoucí oslabit rezistenční potenciál tábora a do obnovených deportačních transportů byli zařazeni nikoli práce neschopní, ale naopak především mladí a zdatní vězňové se svými rodinami.

Organizátoři „konečného řešení“ využili těchto transportů, nezbytných z hlediska „zkrášlení“ Terezína, ještě k jinému účelu. Sám Terezín nemohl postačit jako argument proti existenci „konečného řešení“. Muselo být inscenováno ještě další představení, které by – přirozeně opět ve fiktivní podobě – předvedlo osud statisíců židů deportovaných na východ. Z toho se zrodila idea – zřídit v největším pobočném osvětimském táboře, v Birkenau, židovský rodinný tábor a popularizovat jej všemožně jako „Pracovní tábor Birkenau u Nové Beruně“.

Brzo poté byl ve spisové agendě centrály gestapa založen nový šanon, nadepsaný „Besichtigung des Ghettos Theresienstadt und eines jüdischen Arbeitslagers 1943–1944“.

Dne 6. září 1943 odjelo z Terezína ve dvou transportech 5 000 vězňů, největší počet, jaký kdy odtud odjel v jediný den. Bylo mezi nimi 4 770 českých vězňů, jen zbytek byli vězňové deportovaní do Terezína z Německa, Rakouska a Holandska. O dva dny později jejich vlaky skončily v Osvětimi.

Zatímco dřívější terezínské transporty už při svém příjezdu prošly selekcí a velká většina byla ihned poslána do plynových komor, tentokrát všichni – mezi nimi i 256 dětí mladších 15 let, – byli dirigováni do tábora. Už při vystoupení z vagonu a pak v tzv. sauně byli okradeni o své věci, oblečení ve vězeňské hadry, ale v plynu tehdy neskončil žádný. Všichni byli umístěni v jednom ze stavebních úseků Birkenau, v B II b. Rodiny zde sice nežily pohromadě, nýbrž muži v mužských, ženy v ženských blocích, avšak i toto uspořádání bylo „privilegium“, neboť jinak s výjimkou cikánského tábora žili v Osvětimi muži a ženy odděleni ostnatým drátem ve zvláštních táborových úsecích.

Při příchodu terezínských vězňů nebyl tábor ještě dobudován. Některé obytné bloky nebyly dokončeny, do některých přšelo, tábor neměl prakticky cest, nebyla voda nebo jí byl katastrofální nedostatek. Stavěla se táborová silnice, na kterou vězni museli z velké dálky nosit kameny, což bylo pro doprovázející SS vítanou příležitostí k sadistickému týrání, které ne jeden vězeň zaplatil životem. Vyčerpávající byla i práce v komandu „Grabenbau“. V jednom z bloků byla zřízena „tkalcovna“, kde se šily z textilního odpadu pásy ke kulometům, vyráběly lodní pytle, štípa slída. Všechn život v táboře dusil všudypřítomný, otupující, ochromující hlad, vysávající z vězňů jejich duševní a fyzické síly a vyúsťující

v onen těžko představitelný proces, jimž je umírání hladem. Neboť k tomu cíli byla osvětimská strava vypočítána. Devastující účinek zesilovalo každodenní šikanování, počínající ranním apelem, nemožnost řádně se umýt, ponižující uspořádání latrín, pohled na komíny blízkých krematorií. Než uplynulo půl roku, nežilo již z původních pěti tisíc vězňů zářijových transportů více než 3 850. Mezitím v polovině prosince 1943 přijely z Terezína do rodinného tábora další dva transporty s 5 000 vězni, ale jejich úmrtnost měla ještě o něco rychlejší tempo. Mezi zařízeními rodinného tábora zaslouží zvláštní zmínku dvě. Byl to Häftlingskrankenbau, vězeňský revír, kde vězeňský zdravotní personál v extrémně obtížných lágrovských podmínkách konal maximum možného k zachraně života vězňů. Byl to dále dětský blok, kde sice děti nebydly, ale který se stal pro dětské vězně útlukem i školou, který je vytrhoval z dusící a demoralizující atmosféry čekání na smrt.

Dne 8. března 1944 se „privilegium“ zářijových transportů, že před půl rokem při příchodu neprošly selekcí, změnilo v pravý opak. Bylo rozhodnuto, že zemřou. Genocidní tažení pokračovalo a v rodinném táboře bylo kým zavražděné nahradit. V Terezíně vrcholilo „zkrášlování“ a k němu patřila nezbytnost zbavit Terezín přelidněnosti, odstranit odtud dalších 7 500 vězňů, avšak ani terezínský rodinný tábor v Birkenau neměl být „přelidněný“. Proto bylo vyhlášeno vypravení pracovního transportu do Heydebrecku, do kterého měli být zařazeni pouze vězňové z transportů zářijových. Podle příkazu napsali své dopisnice, že se jim daří dobře a že prosí o posláni potravinových balíčků. Podle příkazu datovali je 25. března 1944. Před odchodem jim ještě rozdali jídlo na cestu, dokonce několik desítek nemocných ponechali v rodinném táboře ležet v „revíru“, s nimiž se zachránili také zdravotníci a ovšem i dvojčata pro Mengeleho zločinné pokusy. Ostatním cesta vedla nikoli do Heydebrecku. Umírali v plynových komorách krematoria II a III.

Salmen Gradowski, jeden z vězňů sonderkomanda, který byl svědkem jejich smrti, popsal podrobně poslední chvíle jejich života a své svědectví zakopal v osvětimské půdě, promísené popelem statisíců obětí. Osvětimská komandantura učinila oné noci mimořádná bezpečnostní opatření. Masakru se zúčastnila celá esesácká táborová elita. Gradowského rukopis vypověděl, jak statečně šly zejména terezínské ženy na smrt. Nikdo neprosil o milost. S opovržením hleděly na své vrahy, některé je proklely. Dívku, která se odmítla svléknout, esesáci v předdveři plynové komory zastřelili. Z plynové komory, která se s příjezdy jednotlivých automobilových kolon postupně naplňovala, tehdy zazněla slova Internacionály, československá hymna, židovská píseň Hatikvah a naposledy,

už když se dveře komory hermeticky uzavřely, píseň o sovětských partyzánech.

Gradowski komentoval zpěv těchto písní. Občanky československého státu žily bezpečně a klidně jako všichni občané té země, dokud nepřišli barbari a neujařmovali celý národ. Společně soucítily utrpení a neštěstí, společně očekávaly svobodu, i když nyní vědí, že ji nespátří a neuslyší, dovedou sobě představit, jaká bude blízká budoucnost českého národa a „již nyní zpívají hymnu, která v nejbližší budoucnosti se bude rozléhat po celé zemi. Z vysokých hor, z hlubokých údolí se ponese ozvěna svobodného, obrodného života. Z hlubokého hrobu posílají pozdrav českému národu, aby se připravil do boje“, psal uprostřed osvětimského pekla Salmen Gradowski, jeden z předních organizátorů pozdějšího povstání sonderkomanda, při němž padl.

Z těch 3 792 terezínských vězňů, zavražděných 8. března 1944, byli téměř všichni – až na několik desítek – českoslovenští občané. Byla tedy Osvětím místem největší hromadné vraždy našich občanů, spáchané v jediný den fašistickým Německem.

Podobně jako v Terezíně i v rodinném táboře existovala rozvětvená komunistická odbojová organizace, spojená s celotáborovým hnutím odporu. Po příchodu prosincových transportů stála v jejím čele tehdy šestatřicetiletá Růžena Lauscherová, zkušená stranická funkcionářka, která byla do Terezína odeslána, když si odseděla trest dva a půl roku věznění za ilegální činnost v okresní organizaci Praha I. V Terezíně před deportací do Birkenau zastupovala komunistickou stranu v ilegálním národně revolučním výboru. Do března 1944 spatřovala odbojová organizace v rodinném táboře své poslání v zápase o přežití, v každodenním zápase vězňů s táborovými útrapami.

Každý bývalý vězeň koncentračního tábora ví, co pro přežití znamenalo nepadnout duchem, nenechat v sobě ubít žádným ponižením lidskou důstojnost, nedopustit, aby se vězeň z člověka stal pouhým číslem, které z něj chtěli mít jeho esesáctí trýznitelé. Každý bývalý vězeň také zná cenu vězeňské solidarity a vzájemné pomoci, která mařila taktiku esesáckých komandantur, usilujících vytvářet podmínky, aby hlavním nepřítelem v táboře se stal vězňovi vězeň, nikoli jejich společný žalářník, aby snesitelnější život a někdy i jen holý život mohl vězeň udržet pouze na úkor druhého vězně.

V tomto zápase, podporována celotáborovým hnutím odporu, sehrála odbojová organizace rodinného tábora důstojnou úlohu. Avšak pokud máme zprávy o její činnosti, do března 1944 nebyla orientována na pří-

pravu ozbrojené rezistence. Po 8. březnu došlo v této orientaci k radikální změně.

Vězňové, kteří do rodinného tábora přijeli prosincovými transporty, usoudili, že po půl roce od jejich příjezdu čeká je stejný osud jako vězně zářijových transportů. Vypočetli si, že dnem jejich smrti bude 20. červen 1944.

O terezínských věznicích v Birkenau napsali po svém útěku z Osvětimi Alfréd Wetzler a Rudolf Vrba ve své zprávě, vypracované 25. dubna 1944 v Žilině:

„Po zaplňování první skupiny nemůže být pochyb o tom, jaký osud je čeká, právě nyní plánují odboj. Organizuje jej Ruzenka Laufschnier a Hugo Lengsfeld. Pomalu soustřeďují hořlavý materiál a v případě nutnosti zapálí bloky oddělení. Jejich karanténa skončí 20. června 1944.“

Jméno Růženy Lauscherové je mírně zkomoleno. Hugo Lengsfeld po válce přijal jméno Pavel Lenek. Jeho vyprávění i svědectví mnoha dalších bývalých vězňů, zapojených do příprav této akce, pravdivost této zprávy potvrzují.

Odbojová organizace v táboře vyvodila skutečně energické závěry z událostí prvních březnových dnů. Rozhodla se vyvolat povstání pro případ, kdyby se historie měla opakovat, přičemž jeho přípravu založili na velmi široké organizační základně komunistů i nekomunistů.

Příprava odpovídala existujícím možnostem. Podle Lenka na povel daný gongem měli vybraní vězňové zapálit šestnáct bloků. Nastalého zmatku se mělo využít k útoku na SS a k pokusu o únik alespoň jednotlivců. Doufali, že se podaří podnitit i vězně sousedních táborových úseků, aby se přidali ke vzpouře.

Na jednom z takových bloků spolupracovaly při přípravě dvě vězeňkyně, Erna Seykorová a Věra Hájková, jedna z nich ukrývala petrolej, druhá zápalky. Po zapálení bloku měly vést své spoluvězeňkyně k bráně. Předpokládaly, že současně muži se svými primitivními zbraněmi napadnou strážce, aby mohli prorazit z tábora. Podle dr. Alfréda Milka u něho na infekčním oddělení, kam se esesmani báli chodit, začaly se shromažďovat krumpáče, motyky, sekery, štípací kleště, jinde se ukrýval benzin a petrolej. O jediné skutečné zbrani v přípravách povstání pověděl Lenek. PhMg. Rusňak vyrobil z medikamentů třaskavinu a z ní primitivní granát. Ještě před Wetzlerem a Vrbou uprchl z Birkenau vězeň rodinného tábora Vítězslav Lederer – v uniformě SS a spolu s SS-rottenführerem Viktorem Pestekem. Lederer po svém útěku několikrát navštívil tajně Terezín a informoval o 8. březnu, rodinném táboře a Osvětimi úzký okruh svých známých, kteří se rozhodli ponechat si tyto

děsivé zprávy pouze pro sebe. Ledererův pokus propašovat svou zprávu do zahraničí, Mezinárodnímu výboru Červeného kříže, se nezdařil.

Jiný byl osud žilinské zprávy Wetzlera a Vrby. Zásluhou československého odboje, domácího i zahraničního, dostala se jejich zpráva s podrobným popisem osvětimské mašinerie smrti 10. června 1944 do Ženevy k československému diplomatickému představiteli Jaromíru Kopeckému. Z celé zprávy o pěti desítkách stran nejnaléhavěji vyzývaly k okamžitému činu řádky, s kterými jsme se již seznámili a v nichž datum 20. června hrálo osudovou roli. Ještě dříve než Kopecký odeslal do Londýna obsáhlý výtah z celé zprávy, alarmoval československou vládu krátkým telegramem o připravovaném novém masakru. Požadoval, aby v londýnském a americkém rozhlase byl pranýřován březnový zločin, spáchaný na terezínských vězňích, a aby byla vysílána bez prodlení nejdůraznější výstraha německým katanům, kteří řídí masové vyvražďování v Horním Slezsku.

V Londýně byla Kopeckého depeše přijata a dešifrována večer 15. června a od té doby hrůzná zvěst o terezínském rodinném táboře byla vysílána londýnským rozhlasem denně a v nejrůznějších relacích, které byly pečlivě monitorovány v Praze v úřadu říšského protektora i v odposlechové službě říšského ministerstva zahraničí.

Dne 19. června 1944 československá Státní rada na svém plenárním zasedání v Londýně zaujala stanovisko ke zločinům, spáchaným a připravovaným v rodinném táboře. „Tento nový zločin nacistických zločynů, neuvěřitelný ve své nelidské ohavnosti a obudné hrůze, bude potrestán jako všechny zločiny dřívější. (. . .) Co platí takto jako ortel nad zločiny již spáchanými, nechť jest též výstrahou pro budoucnost.“ Současně se Státní rada obrátila na československý lid doma, aby se snažil pomoci svým židovským spoluobčanům všemi prostředky, jež má po ruce, a aby všemožně usiloval o jejich záchranu před smrtí z rukou německých zločinců.

Den 20. červen se nestal novým 8. březnem 1944, proběhl jako každý jiný v rodinném táboře.

Dne 17. května 1944 informovala centrála gestapa Německý červený kříž a říšské ministerstvo zahraničí, že říšský vůdce SS Heinrich Himmler vyslovil souhlas, aby zástupce Mezinárodního výboru Červeného kříže navštívil Terezín a jeden židovský pracovní tábor. Zástupcům Dánska a Švédska umožnil Himmler pouze prohlídku Terezína.

Proč právě tehdy považoval Himmler Terezín a terezínský rodinný tábor v Birkenau za dostatečně připravené, aby do nich mohl vkročit dele-

gát Mezinárodního výboru Červeného kříže? Samozřejmě více než rok trvající maskování Terezína bylo dokonalé a dovolovalo takovou návštěvu již dříve. Volba právě tohoto termínu měla však jiné než terezínské důvody.

Při hledání východiska z prohrané války a ve snaze působit k rozložení antihitlerovské koalice pokoušela se hitlerovská vláda využít „židovské otázky“ k navázání potřebných kontaktů se západními spojenci. Uskutečňovaná židovská genocida na jedné straně všechny podobné kontakty nesmírně ztěžovala, na druhé straně však podle Himmlerových představ měla je legitimovat právě „židovská otázka“. V tomto smyslu Himmler hovořil o židech v posledním období války jako o svém „nejcennějším kapitálu“. Měli fungovat jako rukojmí, jako zboží směnitelné za materiální, ale především za politické hodnoty. Politická jednání měla probíhat pod rouškou humanitárních jednání, jakoby o záchranu židovského obyvatelstva. Proto bylo pro hitlerovskou vládu důležité pravdu o zavraždění miliónů židů vydávat za čírou „greuelpropagandu“. Na jaře 1944 začal Himmler jednu z největších podvodných akcí tohoto druhu, známou pod jménem „Zboží za krev, krev za zboží“. Za vydání miliónů žijících židů z území pod vládou hitlerovského Německa požadovali Himmlerovi lidé 10 000 nákladních aut, zavazující se, že budou nasazena pouze na protisovětské frontě. Byl to podvodný manévr. Himmler dal vyjednavacům pokyny, že slíbovat mohou volně, že skutečné záměry jsou jinou věcí.

Když Eichmann 25. dubna 1944 jednomu z maďarských židovských vůdců Joelu Brandovi nabídl milión židů, dodal: „Můžete je vzít z Maďarska, z Polska, z Východní marky, z Terezína, z Osvětimi, odkud chcete.“ Dne 19. května odlétlo zvláštní německé letadlo s Brandem do Istanbulu, aby tam přednesl tuto nabídku. Neletěl sám, doprovázel jej Bandi Grosz, židovský agent pracující pro německé, maďarské, ale i anglické a americké zpravodajské služby. Z britských dokumentů zveřejňovaných v sedmdesátých letech i z paměti Joela Branda je zřejmo, že Grosz vezl jednak nabídku na přechod Maďarska na stranu Spojenců za podmínky, že se sovětská ofenzíva zastaví na maďarských hranicích, především však návrh šéfa Himmlerovy bezpečnostní služby v Budapešti Gerharda Clagese na setkání dvou tří vyšších zpravodajských německých důstojníků s americkými k projednání separátního míru. Kdyby taková nabídka byla odmítnuta, měl Grosz organizovat setkání s britskými důstojníky prostřednictvím úředníků Jewish Agency v Istanbulu. Grosz Brandovi zdůrazňoval, že jeho zpravodajské posláni je to právě a Brandova mise byla zamýšlena jen ke krytí hlavního úkolu. S odvoláním na

své rozmluvy s Clagesem Grosz vysvětloval: „Nacisté vědí, že prohráli válku. Vědí, že s Hitlerem nemohou dospět k míru. Himmler chce použít všechny možné kontakty, aby se dostal k jednání se spojenci.“ A dodal: „Tvoje židovská věc byla vedlejší otázkou.“

Zde se v nejcistší podobě setkáváme s klasickou Himmlerovou metodou využívání „humanitárních“ akcí pro politické cíle hitlerovského Německa i pro své vlastní, osobní záměry, aby se stal přijatelnějším pro světovou veřejnost. Tím ovšem model Himmlerova postupu není ještě zcela charakterizován. Podstatné pro toto jeho „humanitární“ manévrování totiž bylo, že nemělo nijak významně zbrzdit chod vyhlazovací mašinérie.

Eichmann Brandovi před jeho odletem dal čtrnáctidenní lhůtu se slibem, že po tuto dobu nepůjdou deportační transporty maďarských židů do Osvětimi, avšak už čtyři dny před tím, než letadlo s Brandem odletělo, začalo podle předem připraveného scénáře největší vraždění v osvětimských dějinách, měřeno počtem zavražděných za den, za týden, za měsíc. Do Birkenau přijížděly transporty z československého a rumunského, Maďarskem obsazeného území. Ze 116 tisíc židů, kteří mezi 16. a 25. květnem 1944 vystoupili na příjezdové rampě v Birkenau, bylo do tábora převzato pouze 4 075 mužů a 449 žen – ostatních bezmála 112 tisíc bylo ihned zavražděno v plynových komorách.

Zopakujme si základní chronologii:

15. května Eichmann naposledy hovoří s Brandem, formuluje nacistickou nabídku a slibuje, že v příštích čtrnácti dnech žádný transport maďarských židů nepojede do Osvětimi.

15. května odjíždí do Osvětimi první deportační transport z Maďarska, který končí v plynové komoře.

15. května odjíždí z Terezína první ze tří transportů do rodinného tábora v Osvětimi-Birkenau, jimiž do 18. května tam bylo odsunuto 7 503 vězňů.

17. května dává Himmler souhlas k prohlídce Terezína a „jednoho židovského pracovního tábora“.

23. června 1944 navštívil delegát Mezinárodního výboru Červeného kříže dr. Maurice Rossel a dva dánští zástupci Terezín. „Zkrášlovací“ procedura a režie prohlídky, která začínala v pravé poledne a skončila před večerem, byla zcela dokonalá, natolik dokonalá, že i slepý musel poznat, že všechno to byla jen propagandistická inscenace. Přesto nacističtí organizátoři „konečného řešení“ dostali od dr. Rossela vynikající vysvětlení. „Řekněme, že náš úžas byl mimořádný, když jsme v ghettu našli město, které žije téměř normálním životem . . . Toto židovské

město je skutečně podivuhodné . . .“, psal nadšeně ve své zprávě a na důkaz popsal obsáhle jako vlastní poznatek a jako skutečnost všechno, co mu SS k vězení předložili a předvedli. Terezín označil za „konečný tábor“ (Endlager), odkud normálně nikdo, kdo sem přišel, není dále transportován. Přitom právě v den jeho návštěvy v Terezíně předal československý diplomatický představitel v Ženevě Mezinárodnímu výboru Červeného kříže osvětivskou zprávu Wetzlera a Vrby se všemi podrobnostmi o osudu terezínských v Birkenau. A Rossel jejich zprávu znal při psaní své vlastní zprávy.

Rossel navíc poslal do Berlína své fotografie, pořízené v Terezíně. Mezi nimi byly i obrázky dětských vězňů v popředí krásného dětského pavilónu, jedné z atrap vybudované pouze pro jediný den pobytu zahraniční delegace jako důkaz radostného života terezínských dětí. Jindy byl přístup k pavilónu zakázán a ostatně do čtyř měsíců všechny tyto děti skončily v plynové komoře. Německý zahraniční úřad Rosselovi poděkoval a příslušný referent von Thadden jej ubezpečil, že jeho snímky „příležitostně použije, když se na něho cizinci znovu obrátí s údajnými hrůzami v Terezíně“. Tak se také stalo a nacistická propaganda Rosselovu zprávu dokonale využila.

Himmlerovo povolení k prohlídce „jednoho židovského pracovního tábora“ Mezinárodní výbor Červeného kříže nevyužil. Jak si to vysvětlit?

V žádném publikovaném anebo jinak mně známém archívním dokumentu nenalezl jsem důkaz či alespoň indicii toho, že Mezinárodní výbor vyvinul v tomto směru jakoukoli iniciativu. Lze tedy soudit, že uspokojení nad Terezínem a jeho interpretace jako „konečného tábora“ ovlivnily tuto nečinnost.

K přijetí zahraniční delegace připravený „Arbeitslager Birkenau bei Neu-Berun“ v podobě rodinného tábora terezínských vězňů nebyl již potřebný. V první polovině července 1944, když organizátoři „konečného řešení“ nabyli v této věci jistoty, byl likvidován tehdy obvyklým způsobem.

V rodinném táboře žilo tehdy něco méně než 10 tisíc vězňů. Na počátku července byly vyhlášeny přípravy k pracovnímu transportu, konaly se selekce, při nichž bylo vytříděno 3 500 praceschopných mužů a žen. Nejtragičtější byla selekce žen s dětmi. Pokud byly uznány za zdravé, mohly odejít s pracovním komandem, ale za podmínky, že se oddělí od svých dětí. Každý věděl, co očekává ty, kdo nebudou vysláni na práci, ale cena za naději zachránit vlastní život byla šesti stům matkám nepřijatelná. Své děti zachránit nemohly, zůstaly tedy s nimi na poslední cestě, do plynové komory.

Pohled do jednacího sálu.

Hlavní referát o historii terezínského rodinného tábora v Osvětimi-Birkenau přednesl Miroslav Kárný.

Bývalé vězně přivítali žáci tereziánské základní školy.

DOKUMENTACE O TEREZÍNĚ V IZRAELI

Ruth Bondy

Chtěla bych ve zkratce říci několik slov o dokumentaci doby německé okupace a terezínského ghetta v Izraeli. Není to lehké, neboť na rozdíl od Československa je materiál u nás uložen na několika místech.

Část materiálů o Terezíně se nalézá v kibbucu Givatchaviva, který je pojmenován po Chavivě Rajkové, slovenské partyzánce, jež byla vysazena za nepřátelské německé linie, zajata a popravena. V tomto kibbucu jsou deníky, různý materiál o Terezíně, také kompletní materiály z Eichmannova procesu a desítky dokumentů, týkajících se českého židovstva za okupace.

Další materiál je v kibbucu Lochamej Hagetaot, což znamená „Dům bojovníků ghatt“, který byl založen hlavně bojovníky z varšavského ghetta a je v horách Galilu. Zaměřují se hlavně na povstání varšavského ghetta, ale mají také velkou sbírku kreseb z Terezína a tzv. Istambulský archiv. Je to archiv skupiny mladých lidí, kteří byli za války v Istanbulu, odkud bylo vytvořeno spojení s obsazenou Evropou. Soustředily se tam stovky dopisů, které byly propašovány nebo poslány do neutrálního Turecka.

Další materiál je v ústředním sionistickém archivu. Jde hlavně o materiály židovských obcí z doby okupace, ale i o různé soukromé archivy, mezi nimiž je také archiv dr. Fritze Ulmanna, jenž žil po německé okupaci v Ženevě. Z neutrálního Švýcarska udržoval spojení s obsazenou Evropou.

Hlavní střediska dokumentace o Terezíně jsou dvě: jedno z nich se jmenuje Beth Terezín – Dům Terezína. Nachází se v kibbucu Givath Chajim-Ichud, hodinu jízdy od Tel Avivu. Je to snad jediný památník v Izraeli, který nese jméno ghetta. Byl založen bývalými vězni terezínského ghetta, kteří přežili. Není to žádný veřejný ani státní ústav, je udržován příspěvky bývalých terezínských vězňů žijících v Izraeli i jinde v zahraničí a dobrovolnými kontribucemi. V Beth Terezín máme vzpomínkovou rotundu, která byla vystavěna podle vzoru terezínské pevnosti. Je dvanáctiúhlová, z červených cihel, které mají připomínat tere-

zinské hradby. V ní je umístěna stálá výstava o dějinách československého židovstva za okupace a hlavně o Terezíně. Je tam i archiv, který se však nedá srovnat velikostí a obsahem s archívem Památníku Terezín. Máme zde uloženu také sbírku dětských ručních prací, kterou jedna z ošetřovatelek přivezla s sebou, sbírku všech „Tagesbefehle“, denních rozkazů vydávaných v ghettu a kopii kartotéky všech terezínských vězňů, jejíž originál je uložen ve Státním židovském muzeu v Praze. Mimoto je tam také sbírka originálů kreseb jak známých, tak i méně známých malířů z Terezína. Nedávno putovala výstava kreseb po italských městech; mezi jinými byla ve městě Brescia, kde je škola pojmenovaná na památku terezínských dětí – Il Bambini di Terezín. Nyní byla tato výstava ve Vídni.

Jednou do roka se koná v Terezínském domě tryzna. Scházíme se tam ale i několikrát v období před touto tryznou. K našemu velkému uspokojení velká skupina našich synů a dcer prohlásila, že se nemusíme starat o to, kdo bude v práci pokračovat, a už začali sbírat vzpomínky a různé materiály. Již dnes tam máme dosti velkou sbírku osobních svědectví nejenom o Terezíně, ale i o dalších táborech, kterými bývalí terezínští vězni procházeli.

Největší množství materiálů o Terezíně se nachází v Yad Vashem v Jeruzalémě, který je státním památníkem, a tím pádem má také mnohem větší možnosti. Nebudu pochopitelně jmenovat všechny materiály, které se tam nachází. Je tam velká sbírka dokumentů z doby před okupací, tzn. materiály vystěhoveckého oddělení židovské náboženské obce a oddělení, které připravovalo soustředění v ghettu, noviny „Jüdische Nachrichten“, jež židovská správa mohla za okupace vydávat. Dále je tam velká sbírka dokumentů z Terezína, z různých oblastí činnosti. Z oddělení zdravotní péče jsou tam kupř. referáty o zdravotnictví, deník nemocí atd. V Yad Vashem je velká sbírka uměleckých děl vzniklých v Terezíně, mimo jiné několik desítek kreseb Petra Ginze, redaktora dětských novin „Vedem“, jež vycházely v Terezíně a jež se dnes nacházejí v Památníku Terezín.

Krátce bych pohovořila o tom, co bylo publikováno v hebrejštině o Terezíně. Brzy po válce, v r. 1947, byl vydán sborník nazvaný „Terezín“. Byly to spíše osobní vzpomínky. Mezitím už vyšly další knihy, např. kniha „Umění za ostnatým drátem“, vydaná v Lochamej Hagetaot, jež obsahuje desítky kreseb z Terezína. Vyšla také kniha Evy Erbanové „Maminko, tys tam byla“, určená mladším dětem. Ve školách je velmi využívána.

Vydali jsme deník Egon Redlicha, který byl i původně psán hebrej-

sky, přispěla jsem i já biografií o Jakubu Edelsteinovi, prvním Judenältesterovi terezínského ghetta. Dále máme sbírku povídek Evy Kochavové a sbírku básní Trudy Groagové, které byly vtištěny dvojjazyčně. Z dřívější doby je kniha „Motýli tady nežijí“, jež byla vydána ve spolupráci se Státním židovským muzeem v Praze. Vydali jsme i překlad Terezínského requiem Josefa Bora.

Nemohla jsem se zmínit o všem, ale chtěla bych vyložit a přiblížit ještě jednu pozoruhodnost. V archívu Yad Vaschem jsou stovky třicetislovných lístků poslaných z Terezína, Lublinu, Lodže, a mimo jiné asi 60 lístků odeslaných z rodinného tábora v Birkenau. Všechny byly poslány na stejnou adresu: Heinz Prossnitz, U obecního dvora 2, Praha. Kdo byl tento Heinz Prossnitz? Nebyl to ani žádný vysoký funkcionář, neměl žádné své osobní fondy. Byl to 16letý mladík, když začal svou akci, a bylo mu osmnáct když byl zaplynován v Osvětimi. Byl zrzavý, měl hubené nohy, trochu si šlapal na jazyk a děvčata na něj moc nedala, ale byl jedním z těch mála, který zůstal v Praze, protože jeho otec pracoval při sběru židovského majetku, zkonfiskovaného Němci před transporty. Začal posílat z vlastní iniciativy balíky. Nejdříve svým přátelům a později se adresa roznesla jak v Terezíně, tak v rodinném táboře, a když bylo dovoleno odesílat listky a požádat o balíky, všechny listky šly na adresu Heinze Prossnitze. (Listky se mohly posílat jen židům nebo židům ve smíšených manželstvích a většina z nás se již neměla na koho obrátit. Árijské přátele jsme nechtěli ohrožovat.) Je to celkem neuvěřitelné, ale on, bez veškeré podpory, poslal 4 tisíce kilogramů potravin a chleba do Terezína, do rodinného tábora asi 900 balíčků s chlebem a přibližně stejný počet balíčků s jinými potravinami. Kdo byl v koncentráku, ví, co bochník chleba znamenal. Z jeho posledních poznámek, které si vedl, víme, že byla v jeho domácnosti velká hádka, protože se ukázalo, že ukradl doma boty, aby je vyměnil za sanu a tu poslal do koncentráku. V naší sbírce listů z Birkenau byla velká část dopisnic poslána ještě před likvidací první části rodinného tábora, řada jich nese datum 25. března. Mimo obvyklého „jsem zdrav a vede se mi dobře“, které bylo téměř povinné, jsou tam různé narážky – prosby o balíčky: „Pozdravuj inženýra Sladkého“, „Pozdravuj pana Odkolka“, což znamená chleba, nebo „Dělám si velké starosti o pana Mastného a o pana Sladkého“, „Pozdravuj Vesnic“. Text byl povinně německý, jména však byla v češtině.

V těchto lístcích jsou také narážky na situaci, které však všichni nerozuměli. Např. Honza Freud píše, že „jsme spolu všichni přáteli, a hlavně s ra-av“. Ra-av znamená v hebrejštině hlad a pisatel naznačoval, že jej

tam mají všichni. Sonja Hechtová psala 20. prosince 1943: „Myslíme mnoho na Tebe společně s paní Mandel Hauch.“ Byla to narážka na zá-
pach plynu kyanidu, který připomíná vůni hořkých mandlí. Nevím, zda
tomu porozuměli. Podle zkušenosti víme, že lístky bývaly špatně pocho-
peny. Když jednomu z terezínských vězňů Dolfi Benešovi bylo sděleno
„Jsme dohromady s Tvým bratrem a bratr zemřel v Mauthausenu“, vy-
kládali si to lidé tím, že bratr vlastně nezemřel, ale ještě je naživu v Bir-
kenau. Mnoho lidí totiž nevědělo, že Osvětim a Birkenau je jedno a totéž
a měli v názvu Birkenau představu pracovního tábora obklopeného bří-
zami. I Fredy Hirsch poslal z Birkenau varovný lístek: „Jsme dohro-
mady s Robertem Mavet.“ Mavet znamená v hebrejštině smrt. Heinz
Prossnitz byl s rodiči transportován 27. října 1944 do Bohušovic a odtud
poslán přímo transportem Ev (28. 10. 1944) do Osvětimi jako tzv. wei-
sung, tzn. z trestu, bez selekce – přímo do plynu.

Mohlo by se říci, že zásilka balíků nezměnila nic, protože stejně vět-
šina lidí se nevrátila, ale není tomu tak. Těm lidem, kteří obdrželi balí-
ček v Osvětimi, v Lublinu, kdekoliv, to přineslo několik šťastných dnů,
a těm, kteří se nakonec vrátili jako já, těm to dávalo víru, že svět na nás
nezapomněl a že jsou ještě lidé, kteří jsou ochotni něco pro nás udělat.
Bylo to pro nás důkazem, že i jednotlivci, i když nemůže měnit směr his-
torie a nemůže porazit fašistickou vládu, přece jen může alespoň v ma-
lém kruhu pomáhat. V jednom z posledních zápisů si Heinz Prossnitz
zapsal: „Chtěl bych se stát spisovatelem a napsat román o svém životě.“
Myslím, že nekonečné listiny o tisících balíčcích, které odeslal, jsou také
zároveň románem jeho života.

DĚTSKÝ BLOK V RODINNÉM TÁBOŘE V BIRKENAU

Otta Kraus

V nacistickém řešení židovské otázky byly čtyři podstatné stupně: izolace židů od místního obyvatelstva, zabavení jejich majetku, přesídlení a konečně fyzická exterminace. Židé v rodinném táboře byli ve stupni čtvrtém, ale na rozdíl od jiných vězňů v Osvětimi, věděli datum a den své popravy, která se měla konat šest měsíců od jejich příjezdu do Birkenau.

Měl-li zářijový transport ještě iluze, že se s ním bude jednat jinak, lépe než se židy z východu, lidé z prosincového kontingentu, kteří byli svědky popravy minulého transportu, si nic nenamlouvali. Na dětském bloku v Birkenau zbyla jen jedna otázka: Jak zabránit, aby děti nežily v panice a strachu v týdnech, které jim zbyly. Poměry ve většině ghatt a koncentračních táborech měly za následek morální úpadek a rozklad sociálních struktur. Hlad, degradace a vykořenění z přirozeného okolí vedlo k rozkladu morálních hodnot a k atomizaci jednotlivců, kteří se často snažili přežít na účet jiných či celku. V českém rodinném táboře v Birkenau byly poměry o něco lepší. Vězni, kteří pocházeli ze stejného prostředí a kteří prošli neobyčejným zážitkem Terezína, se nejenom snažili udržovat jisté morální a společenské rámce, ale také vytvářeli rámce nové.

A bylo-li tomu tak v táboře, bylo tomu tak ještě více na dětském bloku. V rodinném táboře se plánovalo povstání, které mělo vypuknout v den likvidace. Dětský blok byl jedním a snad nejdůležitějším střediskem přípravy tohoto odboje, kde většina dospělých byla organizována v odbojových trojicích pod vedením podzemní osvětimské organizace.

Na bloku však byl i jiný odboj. Zápas, který se konal den po dni, hodinu za hodinou, neustále. Učitelé a instruktoři tu utvořili kód chování pro sebe a pro své žáky, kde se nekradlo, nelhalo a kde se udržovaly lidské i kulturní hodnoty. Mnozí vytvořili komuny, ve kterých se dělili o příležitostný přídavek polévky či balíček z domova. Nadřazenost a podřazenost nejsou hodnoty absolutní, ale relativní. Jedním z nacistických cílů byla degradace a snížení židů na animální úroveň, čímž doufali prokázat svoji nadřazenost. Život na dětském bloku byl neustálý boj

proti birkenauské skutečnosti, tvrdošíjně odmítnutí nacistické nauky o podřadnosti židovské rasy.

Tento odboj byl veden několika směry. Nacisté nedovolovali vyučování. Děti si směly hrát, konat ruční práce a omílat německá slovíčka. Přes to vše byla na bloku podzemní škola, kde se vyučovalo to, co si instruktoři pamatovali nebo co našli v několika otrhaných knihách, které pro ně zachránil vězeň z komanda „Kanada“. Na bloku bylo 18 dětských skupin od věku školky do 14 let. Instruktoři byli peripatetickou knihovnou a vyprávěli na pokračování knihy, které kdysi četli; pohádky Boženy Němcové, Káju Maříka, Nielse Holgersena, Julese Verna, Karla Čapka a mnoho dalších. Dvakrát týdně se konala besídka s živými obrazy, představením a později dokonce s maňáskovým divadlem, které bylo improvizováno z hadrů a kousků drátů. Denně se zpívaly ve sboru české i sionistické písně, písně Voskovce a Wericha, úryvky z Brundibára a z Verdiho Requiem, které si mnozí pamatovali z terezínských zkoušek. Zdi dětského bloku, který měl původně být koňskou stájí, byly pomalovány krajinou s loukami, květinami a stromy. Na levém kraji malířka namalovala Sněhurku se sedmi trpaslíky, a i když malba nebyla profesionální, barevná zeď dodávala bloku přátelské a dokonce i veselé ovzduší.

Vycházely noviny psané na útržcích papíru, které obsahovaly lokální i politické zprávy. A snad není ani třeba podotýkat, že zprávy o blížící se Rudé armádě byly často spíše touhou než pravdou. To vše ve strašlivém ovzduší Birkenau, kam několik desítek metrů od dětského bloku denně přijíždělo deset až dvanáct tisíc maďarských židů, kteří před očima dětí odcházeli do plynových komor, a ve stínu komína, který ve dne v noci chrlil kouř, tmavý a zlověstný, ležící na celém okolí. Děti byly otrhané, hladové a často plné hnisavých ran, ale každé ráno se myly do půl těla a za blokem se konala prostná cvičení a přetahování. Zázračným způsobem se instruktorům podařilo vytvořit v dětském bloku ovzduší hnutí mládeže tábora, ale toto ovzduší bylo pravděpodobně jedinou možnou obranou proti hrůzám, které se odehrávaly mimo zdi bloku. Pochopitelně, že existovala v dětském bloku osvětivská hierarchie, Blockältester, Stellvertreter, Schreiber, ale na rozdíl od jiných bloků disciplína byla dobrovolná, tresty neexistovaly a rozdělování jídla i balíčků, které děti dostávaly po zemřelých vězňích, se konalo s naprostou poctivostí. Téměř nikdy se nestalo, že někdo z dospělých si присvojil část jídla určeného pro děti, přilepšenou dětskou polévku či přídavek, který někdy děti dostávaly z kuchyně. Ne všichni instruktoři měli stejné politické názory a často se debatovalo, jak po válce vybudovat lepší svět a jak vyřešit ži-

dovskou otázku – asimilací, sionismem či komunistickou revolucí.

Z 10 tisíc vězňů, kteří byli v rodinném táboře koncem června 1944, byly dvě třetiny mezi 10.–12. červencem povražděny v plynových komorách. Z mladších dětských ročníků nepřežil nikdo kromě několika dvojčat, které si Mengele vyreklamoval. 2 689 vězňů bylo posláno do různých pracovních táborů, kde asi 40 % jich přežilo. Je velmi zajímavé, že z těchto přeživších bylo téměř 80 % instruktorů a mladých, kteří pracovali na dětském bloku v posledních měsících jeho existence. Nikdo z nich nebyl v privilegovaném postavení a většinou byli ne příliš praktičtí, ale spíše intelektuální typy. Je těžké, skoro nemožné měřit důvod jejich přežití. Jediným společným jmenovatelem byla pravděpodobně jejich víra v lepší zítřek, v socialistickou revoluci, či v průkopnickou komunu v kibbucu a v obrodu lidské společnosti. Zázrak jejich přežití byl snad v tom, jak píše Viktor Fränkel, že neklesli pod lidskou úroveň, protože věřili v ideu, která dodávala jejich životu smysl. Jinými slovy, lidé, kteří se spíše dívali k hvězdám než na zem, po které chodili.

Dětský blok v Birkenau byl více než denním domovem pro uvězněné terezínské děti. Byl to symbol odboje a nezlomnosti lidského ducha, který pomáhal vězňům i později ve strašných poměrech ve Schwarzhede, Hamburku, Christianstadtu a během jejich pochodů smrti. Byl také symbolem spolupráce mezi různými sekcemi protifašistických bojovníků, spolupráce, která jak tehdy, tak i dnes, je jedinou zárukou proti antisemitismu, rasismu, fašismu a válce.

KONCENTRAČNÍ TÁBOR GROSS-ROSEN A OBČANÉ ČSR V LETECH 1941–1945 (2. část)

ANDĚLÍN GROBELNÝ

Pobočky tábora

Koncentrační tábor Gross-Rosen jako všechny ostatní koncentrační tábory v třetí říši se neomezoval jen na kmenový tábor. V roce 1942 měl navíc několik filiálních zařízení. V průběhu roku 1944 se však pobočky a pracovní komanda značně rozmnožily. Souviselo to se stoupající potřebou pracovních sil v závodech a pomocných výrobnách přestěhovaných do Dolního Slezska z bombardovaných oblastí Německa i se snahami nacistů od roku 1943 víc vytěžit fyzické síly zavlečených zahraničních dělníků, internovaných osob i válečných zajatců v pracovním zařízení ve válečném průmyslu. Skoro ve všech pobočkách se jako vězňové objevovali rovněž českoslovenští občané. Podívejme se aspoň na některé z větších a známějších filiálek, které z celkového počtu 108 poboček byly odborně studovány a hodnoceny.

Dvě dosti rozsáhlé pobočky vznikly v Dolním Břehu (Dyhenfurth) a jsou mezi bývalými vězni známy jako Dyhenfurth I a II. Už v roce 1940 zde začal stavět chemické závody Anorgana známý koncern IG Farben. Vybudoval 130 objektů, mezi nimi 22 velkých hal, to všechno v hodnotě 500 mil. říšských marek. Vyráběl se tu tabun a sarin, což byly chemické látky k plnění leteckých pum. Na výstavbě podniků se podílelo 28 firem, mezi nimi i firma Guttman. Zpočátku pracovalo v objektech Anorgany jen asi 200 vězňů. Do konce roku 1942 se zvýšil stav příkázaných vězňů na 350. Byli mezi nimi Poláci, Rusové, Němci, Češi a Ukrajinci, největší zastoupení měli Poláci. Výroba byla tajná a nebezpečná. Výrobu odborně konzultoval Lékařský ústav z Vratislavi, protože se množily případy úmrtí na následky otravy. Mezi vězni se vyskytovalo dosti mladistvých a byly zde i děti. Tábor Dyhenfurth I obývali především vězňové, kteří pracovali na stavbě baráků pro bydlení a jiné účely tábora Dyhenfurth II. Dochoval se seznam vězňů na výplatní listině ze srpna 1944. Tehdy bylo v táboře II 1 774 pracujících vězňů, z nichž 552 bylo Poláků, 377 Židů, 287 Rusů, 20 Němců, 4 Češi, 2 Jugo-

slávci a 530 vězňů bylo zapsáno bez národní příslušnosti. S označením Čech byli uvedeni pod č. 264 Daněk, pod č. 482 Hašek, pod č. 6532 Jelínek a pod č. 986 Matýsek. Podle příjmení vězňů č. 1599 a 1606 byli bez národnosti zapsáni Češi Vosihlo a Wosáhlo, pravděpodobně i někteří z nositelů příjmení Dworski, Drozd, Drozda, Holub, Jasný, Kolejník, Kupka, Kulis, Klima, Konik, Klimek, Osmalek, Palka, Prokop, Piskulak, Ryba, Sitak, Spisak, Smola, Tomek, Zihanik aj. mohli být české národnosti. S vězni se zacházelo velice tvrdě, jak svědčí výpověď jednoho svědka, podle níž v roce 1944 během tří měsíců zemřelo na 2 000 Židů přivezených z Maďarska. Ředitelem chemického závodu Anorgana se stal doktor chemie Kraus či Krause, asi čtyřicetiletý. Velitelem tábora Dyhenfurth II byl asi 45 let starý Němec Brauer a jeho zástupcem dolnoslezský esesák Erwin Jirsak. Mezi dozorcí sloužili esesáci Weise, Matyrek resp. Matysek, Bruno Jup či Jupp z Vratislavi, Hackler (údajně z čs. území), Schulz, Schneider, Müller, Choczkiš, Peterek (byl ze Slezska a znal polsky). Evakuace byla zahájena 12. února 1945. Z obou poboček bylo odvezeno na 3 000 vězňů. Pochod se konal za třeskutého mrazu a do kmenového tábora v Gross-Rosen došlo jen 1 000 vězňů.²⁷⁾

Významnou pobočkou se staly Miłoszyce v okrese Oława (tehdy Fünf- teichen Kreis Ohlau). V této obci se v polovině roku 1942 začalo se stavbou zbrojního závodu Berthawerk, který patřil koncernu Friedricha Kruppa. Stavbu podporoval jak Hitler, tak ministr zbrojního průmyslu Albert Speer. Aby se stavba rychle hnula z místa, bylo nutno zajistit velké množství pracovních sil. Koncem srpna 1943 zde bylo zaměstnáno již 7 300 osob, z nichž jen asi 900 bydlelo ve Vratislavi a blízkém okolí, ostatní byly umístěny v četných ubytovacích táborech. Ve výhledovém plánu však bylo ustáleno, že ve 4. kvartále 1943 bude závod potřebovat 4 500 osob, v prvním čtvrtletí roku 1944 dalších 3 500 osob, v dalším čtvrtletí ještě 1 500 a ve 3. čtvrtletí 500 osob. Dohromady činily požadavky na pracovní síly 10 000 osob. Známe národnostní strukturu osazenstva závodu Bertha z druhé poloviny roku 1943. V srpnu 1943 zde pracovalo 3 567 osob, z nichž více než polovinu tvořili čeští dělníci – bylo jich 2 011, Němců bylo 863, Francouzů 561 a Poláků jen 32. Už v říjnu 1943 bylo v závodě zaměstnáváno 594 vězňů koncentračního tábora, v listopadu se zvýšil jejich počet na 685. K nim přibýlo 818 internovaných italských vojáků. Do prosince 1943 se zvýšil počet zaměstnanců na 6 512. Stoupl počet zaměstnaných Němců na 1 642, počet Čechů z protektorátu klesl na 1 651, ale stále jich bylo v závodě nejvíce, počet Francouzů se zvedl na 660, Poláků na 188, italských vojáků na 868 a vězňů koncentračního tábora na 890. Přisun vězňů byl zajištěn na zá-

kladě dohody vedení závodu Bertha (ředitel dr. Korsch) s prezidentem Zemského úřadu práce dr. Raschenerem.

V srpnu a září 1943 zajišťovaly stavební práce dozorčí orgány složek SS. Tehdy na nich byli nasazeni Židé z tzv. Baustab Speer z tábora v Laskowicích Oławských a vězňové z jiných okolních táborů. Počátkem října 1943 byli do Miłoszowic dopraveni první vězňové z KL Gross-Rosen. K 1. říjnu 1944 bylo v tomto táboře Fünfteichen zaměstnáno již 11 528 dělníků, z toho 4 336 cizích dělníků a válečných zajatců a 3 572 vězňů z koncentračních táborů (tj. 30,9 %). Do ledna 1945 se počet cizích dělníků a zajatců zvedl na 4 548 a vězňů koncentračních táborů na 4 080 osob. V první fázi pracovali v závodě Bertha především němečtí a židovští vězňové. Později se národnostní struktura vězňů zásadně změnila, převažovali Poláci a Rusové. Kromě nich tu byli nasazováni do práce i vězňové české národnosti. Příznivá byla skutečnost, že v závodě Bertha pracovalo značné množství českých a německých civilních dělníků, kteří vězňům obstarávali aspoň malou část potravin a potají jim dovozovali, aby si v pracovní době mohli uvařit brambory. Bylo to přísně zakázáno, avšak zákaz byl přes velké nebezpečí porušován. To ovšem nezměnilo mnoho na tom, že úmrtnost vězňů byla velmi vysoká – 10–20 osob denně!

Velitelem tábora Fünfteichen byl jistý Weiss, od května 1944 SS-Hauptsturmführer Bernau. Funkci Rapportführera vykonával Karl Gallasch. V polovině ledna bylo z tábora evakuováno na 6 000 vězňů do Mauthausenu. Dalších 800–900 těžce nemocných bylo ponecháno na revíru. Většina z nich zemřela před příchodem Sovětské armády, která osvobodila Fünfteichen 23. ledna 1945.²⁸⁾

V roce 1941 vznikla pobočka gross-rosenského tábora v Halbau (dnes Hów okr. Žagaň). Nejspíše to bylo v červenci uvedeného roku. Vězňové pracovali ve zbrojním závodě firmy Winkler. Z národnostního hlediska zde byli nejvíce zastoupeni Poláci a Rusové, pak Francouzi, Češi, Italové, Řekové, Jihoslované a Němci. Vyjádřeno relativně, šlo ze 75 % o Poláky, z 20 % o Rusy, zbytek připadal na ostatní národnosti. Úmrtnost byla nižší než v kmenovém táboře a jiných pobočkách. Těžce nemocní a vyčerpaní vězňové (tzv. musulmani) byli odesíláni do kmenového tábora, kde umírali nebo byli jinak likvidováni. Velitelem pobočky se stal příslušník SS Mathias Hesshaus, dozorčí službu vykonávali es-esáci Kotz, Röppeling, Bachner, Barth, Kietsch, Schatz, Jerzak z Mysłowa, sudetský Němec Juchalek, Kranz a bývalý příslušník polské sanační policie (tzv. granatové – modré) Drozdowski. Evakuace tábora začala 12. února 1945. Transport byl veden na Budyšin, Hoierswer-

du, Riesu, Leunu, Weimar, Nordheim, Wernigerode, Wolfenbüttel, Celle a odtud do koncentračního tábora Bergen-Belsen.²⁹⁾

Několik pobočných táborů bylo zřízeno v oblasti Sovích hor (tehdy Eulengebirge), a to v obcích Walim, Głuszycy, Kolce, Jugowice, Olszyniec a Zimna. Věžňové sem byli dováženi z kmenového tábora v Gross-Rosen a byli to Poláci, Rusové, Češi, Francouzi, Belgičané a Holanďané. V letech 1943–1945 přebývalo ve filiálních táborech v oblasti Sovích hor na 40 000 vězňů a válečných zajatců. Z nich asi polovinu představovali Židé, později italští váleční zajatci. Věžňové pracovali na stavbě železnic, kácení lesů, na regulacích řek, později hloubili chodníky a tunely ve skalách. Tyto tunely byly míněny jako ochranný úkryt Adolfa Hitlera, jako jeho hlavní stan. Potom však byl v blízkosti Waldenburgu (dnes Wałbrzych) zřízen speciální stavební podnik (Bauvorhaben), jehož vedení bylo svěřeno SS-Hauptsturmführerovi Karlsi Hettlagemu. V oblasti Sovích hor bylo rozmístěno na 40 německých firem, pro něž bylo vytvořeno pracovní komando čítající téměř 8 000 vězňů. Šlo o firmy stavební, strojírenské, silniční výstavby, výstavby dolů, vrtací společnosti, hutnické, elektrifikační a jiné firmy, které zaměstnávaly německé odborníky, dále zapracované české dělníky z protektorátu Čechy a Morava, z Norska, Dánska, Rakouska a Itálie. Zatím se podařilo identifikovat firmy Friedrich Krupp AG, Artur Johr z Berlína, Ackermann z Mnichova, Philipp Holzmann z Berlína, Humbert, Scheillhorn aj. Dozor nad pracemi spočíval v rukou Todtovy organizace (OT), která sdružovala na 2 000 odborníků. Tábory střežilo asi 4 000 příslušníků zbraní SS.³⁰⁾

Podívejme se aspoň zběžně na vývoj jednotlivých táborů – poboček v Sovích horách. Wüstewaltersdorf (Walim) byl založen v roce 1944 jako stavební závod (Bauleitung) a nacisté v něm soustředili na 5 000 židů z Maďarska a Polska. Tábor navazoval na tzv. Bauleitung I v Martinově lesíku v obci Chalupy, který vznikl již v říjnu 1943. Hlavní odbočka byla umístěna na území lnářského závodu Websky. Výrobní haly byly vytesány ve skalách. Kromě dřevěných baráků bylo v uvedeném lesíku vyhloubeno 15 zemljanek. Vrchní vedení tábora bylo svěřeno jistému Meyerovi. K likvidaci tábora došlo v únoru 1945 a transporty vězňů byly nasměrovány do Bavorska. Tábor Wüstegiersdorf (Głuszycy) za vedení Fritze Wielanda sdružoval asi 2 000 vězňů. Protože se pracovalo v tkalcovně, byly sem posílány rovněž židovské ženy, jejichž tábor se rozkládal zhruba 2 km od továrny. Kromě tkalcovny byl v Głuszyci vybudován také pobočný závod koncernu Krupp, který v roce 1943 zaměstnával vězně polské, židovské a české národnosti, dále sovětské válečné zajatce. O ty nikdo nepečoval, a tak jejich úmrtnost byla velmi vysoká.³¹⁾

Pobočka Dörnhau (Kolce) byla zřízena již v roce 1942. Zprvu zde prodlévalo asi 8 000 sovětských zajatců v opuštěné tovární budově. Od roku 1943 byli přiváženi vězňové z okupovaných polských a sovětských území. V polovině roku 1944 se stav vězňů pohyboval mezi 2 500–3 000 osob. Byli zde vězněni Belgičané, Francouzi, Poláci, Rusové, Italové, nejvíce však Židé z Polska, Maďarska a Řecka. Tábor byl postižen tyfovou nákazou, čímž se podstatně zvýšila úmrtnost vězňů. Od ledna do prvních dnů května zde na tyfus zemřelo na 7 000 vězňů. Na místním hřbitově to potvrzují masové hroby. Vedoucím tábora byl jistý Schwarz. Když se přiblížila fronta, byl tábor evakuován přes československé území směrem na Berlín.

Do tábora Hausdorf (Judowice) byli soustředěni četní vězňové z Polska, obsazených území Sovětského svazu, Francie a protektorátu. Potřebovaly je nově vznikající závody, např. zednicko-betonářská firma Lanz, továrna na výrobu rychlostních skříní pro letadlové motory patřící Alfredu Humbertovi, rovněž ocelářský král Krupp zde uplatňoval své nároky. Tunely v blízkých horách proráželi italští a čeští tuneláři, kteří byli od vězňů hermeticky separováni a po skončení pracovní doby byli odváženi automobily. Z větších transportů je zmiňován transport asi 4 000 židovských vězňů, z něhož se po několika měsících zachovala naživu jen asi tisícovka. K likvidaci tábora došlo až 9. května 1945.

Další tábory se nacházely v obcích Erlenbusch (Olszyniec), Kaltwasser (Zimna), menší filiálky v Larche, Märzbachtall, Sauferwassergraben, Wolfsberg a jinde. Ve všech pobočkách byly stejné poměry hygienické, sociální, vyživovací, takže se nelišily ani úrovní úmrtnosti. Prameny o úmrtích vězňů se dochovaly ve velmi omezeném množství. Přesto se z nich dovídáme o tom, že v nemocnici Todtovy organizace ve Walimi zemřelo na přelomu let 1944–1945 97 vězňů, většinou sovětských zajatců, v lágru v Głuszyci zemřelo 51 osob, tamtéž v lágru č. III 82 osob, v tzv. léčebném táboře v Kolcích 36 osob, většinou Rusů, resp. sovětských občanů.³²⁾

Evakuace tábora a jeho poboček

Největší rozšíření doznal koncentrační tábor Gross-Rosen v průběhu roku 1944. Souviselo to, jak už bylo řečeno, s válečnými neúspěchy nacistického Německa na východě a samozřejmě i s prohloubením jeho hospodářské krize. Vojenské orgány vysály obrovské množství pracovních sil v produktivním věku z válečné výroby i jiných průmyslových od-

větví. Mimoto bylo nutno chránit válečně důležitou výrobu před leteckými nálety, které se teď staly na západě zcela systematické. Cestou k tomu bylo přenesení některých podniků dále do vnitrozemí, např. do československého pohraničí, do celého Slezska. Pro tyto podniky bylo nutno zajistit dostatek levných pracovních sil. Odhad činil 15–20 tisíc osob. Proto kromě prudké výstavby nových baráků v Gross-Rosen pokračovala výstavba pobočných táborů v blízkosti uvedených závodů a jejich filiálních podniků. Urychlení výstavby způsobil také úspěšný postup Sovětské armády na všech úsecích východní fronty. Podle rozhodnutí Hlavního úřadu hospodářsko-administrativního složek SS (WVHA) se měla kapacita tábora Gross-Rosen zvýšit na 45 tisíc osob denního stavu. Zásobárnou se měly stát koncentrační tábory a policejní věznice na územích ohrožených válečnými akcemi. Odtamtud tedy měly být tábory evakuovány, aby se zachránila nuceně zkoncentrovaná pracovní síla.

Tak v průběhu roku 1944 bylo do Gross-Rosen přemístěno 104 000 vězňů. Bylo to téměř 440 transportů, zejména z oblasti Generálního gouv-ernementu a z tzv. území připojených k říši. K nim v prvních týdnech roku 1945 přibýlo ještě 39 transportů se 7 092 vězni. Většina nově dopravených vězňů byla umísťována v pobočkách tábora. Nutno zde poznamenat, že došlo k přeměně pracovních táborů pro židovské obyvatelstvo na pobočky koncentračního tábora. Koncem roku 1944 bylo téměř 90 % vězňů koncentračního tábora Gross-Rosen dislokováno v pobočkách. Představovalo to 38–45 tisíc osob.

Koncem roku 1944 nepočítali nacisté s obsazením nebo aspoň ohrožením Dolního Slezska a s velkými přesuny vězňů. Především se neuvažovalo o přesunutí samotného kmenového tábora Gross-Rosen. Nejvyšší velitel SS a policie ve Vratislavi SS-Obergruppenführer Schmauser a velitel osvětimského tábora SS-Obersturmbannführer Baer dali připravit plán evakuace koncentračního tábora v Osvětimi-Brzezince, a to do Gross-Rosen a jeho poboček. Na podzim 1944 schválil tento plán šéf Hospodářského hlavního úřadu složek SS Oswald Pohl. Stalo se tak za jeho návštěvy v Osvětimi.³³⁾

Po zahájení velké ofenzivy sovětských vojsk dne 12. ledna 1945 se voj-
ska I. ukrajinského frontu přiblížila k hranicím Horního a Dolního Slez-
ska. Nadřazené orgány tehdy došly k názoru, že je nutno evakuovat ne-
jen Osvětím a Brzezinku, nýbrž i samotný tábor Gross-Rosen. Protože
toto rozhodnutí a jeho provedení se ukázalo velmi naléhavé, bylo stano-
veno použít k přestěhování všech prostředků, hlavně brutálních. To už
se velitelé koncentračních táborů v intencích pokynů Heinricha Him-

mlera stali pány nad životem a smrtí vězňů. Zároveň se mohli vyžívat v zločinech a brutalitě členové esesáckých dozorců a průvodci transportů. Tak např. 18. ledna byl vyslán pěší transport pracovního komanda z dolu Johanna podléhajícího osvětimskému táboru. Vězňové nedostali na cestu žádné jídlo, takže vyčerpáním, hladem a zimou (byly vysoké mrazy) padali. Jejich osudy pečetyly kulky ze zbrani doprovodu SS. Z 800 vězňů došlo do Gross-Rosen pouze asi 200. To svědčí o zločinném postupu dozorců a jejich nadřízených.

Obergruppenführer Schmauser dal 20. ledna, tedy asi týden před osvobozením Osvětimi, rozkaz, aby všichni vězňové, kteří nebyli schopni transportu, byli fyzicky likvidováni. Tento rozkaz obdržel nepochybně i poslední velitel tábora v Gross-Rosen SS-Sturmbannführer Johannes Hassenbrock. Stejně těžké překážky prodělávaly transporty z osvětimských filiálék v Blechhammer (Blachownia), Neu Dachs, Gliwice I a část žen z Brzezinky. Tyto transporty dorazily do Wodzisławě. Protože je Gross-Rosen nepřijal, byly orientovány dále na Dachau a Ravensbrück. Bylo to na 3 200 osob. Cesty byly ucpány civilními uprchlíky a posety zkrvavenými mrtvolami vězňů.

Část osvětimských vězňů přece jen byla dovléčena do Gross-Rosen. V důsledku toho se podmínky v koncentračním táboře ještě více změnily k horšímu. Vězňové leželi na holých pryčnách, namačkáni, mnozí dokonce v nedokončených a nevybavených barácích nebo i pod širým nebem. V poslední třetině ledna 1945 bylo i velení tábora Gross-Rosen vyrozuměno o přípravách na evakuaci.³⁴⁾

Evakuace probíhala v několika etapách. Určoval ji postup sovětských vojsk ve Slezsku, před nimiž hodlali nacisté uklidit všechny možné stopy po hrůzách, které zde napáchali. Když sovětské oddíly dosáhly pravého břehu Odry, bylo nutno vyklidit všechny pobočky umístěné podél řeky. Stalo se tak v poslední třetině ledna. V polovině února začala druhá etapa vyklizování. Byl likvidován kmenový tábor v Gross-Rosen a řada filiálék. Vězňové byli přemístěni do jiných filiálék nebo do jiných koncentračních táborů. Menší přesuny se uskutečnily v době zahájení berlínské operace a zbytek měl být vystěhován v době Pražské operace Sovětské armády. Tyto akce se nacistům již nepodařilo provést.

Zato s větším přestihem se nacisté postarali o bezpečnost dozorcího personálu. Ještě před zahájením první etapy evakuace bylo zrušeno pracovní komando Eule v Sowině u Ludwikowa, které bylo přestěhováno do filiálky mauthausenského tábora v Ebensee. Poměrně rychle byly vystěhovány ženské filiální tábory v Dolním Slezsku: Gebhardsdorf v Giebuřtově okr. Lubaň. Vězněné polské a maďarské Židovky byly pěšky

hnány přes Jizerské hory do Chrastavy v čs. pohraničí (18. ledna). Filiální tábor Hochweiler směřoval z Wierzchowic okr. Milicz do koncentračního tábora Bergen-Belsen, kam židovky dorazily 12. února. Filiálka Kurzbach v Bukolowě byla zlikvidována ve dnech 20. a 21. ledna, stejně tak i Birnbäumel v obci Gruszczyca okr. Milicz. Cíl těchto dvou transportů není znám.

Dne 20. ledna 1945 byl zrušen první mužský tábor, vlastně pracovní komando Treskau v Owińskách u Poznaně. Šlo jen o 50 mužů, kteří byli převezeni vlakem přes Vratislav do Sachsenhausenu. Když 18. ledna začala vojska I. ukrajinského frontu stíhat prchající nacistická vojska směrem k Odře, snažili se nacisté vystěhovat největší pobočku gross-rosenského tábora Arbeitslager Fünfteichen v Miłoszycích okr. Oława. Několik tisíc vězňů přemístili do kmenového tábora v Gross-Rosen. Jen asi 300 vězňů neschopných pěší túry zůstalo bez lékařské péče a bez jídla na místě. Transport do Gross-Rosen trval čtyři dny, vězňové nedostávali nic jíst ani pít, trpěli mrazivým počasím. Ti, kteří nemohli zvládnout namáhavý pochod, byli cestou dobíjeni nebo stříleni. Po válce byl na trase pochodu v obci Czernica objeven hromadný hrob s pozůstatky 215 obětí a v obci Strzeganowice s tělesnými ostatky 102 obětí. Další skupiny vězňů byly zastřeleny v obcích Żórawin a Pełcznica. Transport tedy dorazil silně prořídlý a v kmenovém táboře na něj čekaly další útrapy, nemoci, následky omrzlin. Mnozí vegetovali zde ještě 14 dní, aby nuceně vyrazili na další svízelný pochod na západ. Nemocní vězňové v Miłoszycích byli osvobozeni oddíly Rudé armády dne 23. ledna.

Protože sovětská vojska dosáhla 22. ledna řeky Odry v úseku Břeh-Oława, začala 23. ledna evakuace vězňů z tábora Brieg-Pampitz v Peřicích u Břehu. Na tisíc vězňů se tak ocitlo v tzv. osvětiském táboře Gross-Rosen. Pak přišly na řadu pobočky na území města Vratislavi. Byly to tábor Breslau I, Breslau II, Deutsch-Lissa, Hundsfeld a snad i Klettendorf. První dvě pobočky pracovaly pro závody Linke-Hofmann a Famo-Werke a bylo v nich na dva tisíce vězňů. Ostatní pobočky soustřeďovaly po několika stech vězňů. Také tyto transporty směřovaly do kmenového tábora v Gross-Rosen a probíhaly za zhruba stejných podmínek, doprovázeny četnými vraždami. Celá kolona se na tři dny zastavila v osadě Wichrów v obci Kostomłoty. Několik vězňů v noci uprchlo, jiní se schovávali ve stodolách zdejšího statku. Esesáci zahájili kontroly a uspořádali doslova hon na lidi. Masakr si vyžádal 180 osob, které byly pohřbeny v předem připraveném masovém hrobě. Další vězňové zmrzli cestou a jejich ztuhlá těla lemovala trasu např. v obci Piotrowice. O mírnější průběh transportu z pobočky Deutsch-Lissa v Leśnici se zasloužili

starší tábora Edward Sznajder a polský lékař Jan Jachna, kteří umístili nemocné na primitivních saních a tak je dopravili až do kmenového tábora.³⁵⁾

Koncem ledna byli převáděni rovněž vězňové z poboček Dyhenfurth I a Dyhenfurth II v obci Brzeg Dolny. Od 22. ledna se celý transport dostal za dva dny na místo určení. Byla to vyčerpávající cesta téměř tři tisíc vězňů (z toho 210 jich bylo v táboře D. I). Transport řídili vedoucí tábora SS-Obersturmführer Karl Brauer, raportführeri SS-Unterscharführer Karl Gallasch a Rudolf Jirsak. Trasa vedla přes obce Gloska, Gąsiorów, Owieczki, Kobylniki, Szczepanów, Środa Śląska, Targoszyn do Rogoźnice. Transport byl umístěn na bloku č. 6 a později odeslán do koncentračního tábora Mauthausen. Odchod vězňů z tábora Dyhenfurth II byl připraven na 24. ledna. Museli vyrazit ráno bez snídaně a cestou jim nebylo poskytnuto žádné jídlo. Po celodenním pochodu se transport zastavil v cukrovaru Debrzyce v blízkosti města Środa Śląska. Byly oběti, někteří vězňové zemřeli únavou a vyčerpáním, jiní zmrzli a několik jich bylo zastřeleno. Esesáctí dozorcí se nepohodli s příslušníky wehrmachtu, jehož frontové velení zabránilo na přání místního obyvatelstva dalšímu střelení vězňů. Do Gross-Rosen se dostalo jen asi tisíc vězňů. Odpoledne se Lagerführer vrátil ještě do Dyhenfurthu II, kde zůstalo asi 500–600 nemocných vězňů. Dal je naložit na nákladní auta, odvézt k železničnímu mostu přes Odru, kde část nechal postřelit a mrtvolky vhodit do řeky. Tak se naplnil zlý osud asi 200 vězňů. K zhoršení situace hladového průvodu hodlal přispět i kreisleiter NSDAP ve Środě Śląské Ernst Dickmann, který odmítl vydat stravu, šatstvo a léky a poručil místním četníkům, aby zahájili palbu. Zahynulo 93 vězňů (z toho 28 Poláků), ostatní byli zachráněni po zákroku jednotky wehrmachtu.

Malá pobočka Nimptsch v Němčí byla vyhnána na pochod 27. ledna. Asi 150 osob bylo určeno pro přemístění do další pobočky Sportschule v Bielawě. Ve stejné době byly likvidovány ženské pobočky tábora Zillertal-Erdmannsdorf v Mysłakowicích okr. Jelení Hora a tábor Grünberg v Zelené Hoře. Vězeňkyně z prvního tábora byly směřovány do pobočky KL Mauthausen v obci Grunskirch, část druhého transportu byla vedena na území obsazeného čs. pohraničí. Neví se nic o likvidaci pobočky Gräditz v Grodziszczu okr. Svídnice. Tak se kmenový tábor na počátku února 1945 rozrostl na více než 30 tisíc vězňů.³⁶⁾

Dne 4. února začaly útočit sovětské jednotky na předmostí v blízkosti Břehu a Oławy a 8. února byla zahájena vlastní dolnoslezská operace ukrajinského frontu. Tím se fronta začala rychle přibližovat ke Gross-

Rosen. To rozhodlo o urychlení evakuace kmenového tábora. Zbývající pobočky již nebylo možno do Gross-Rosen dopravit, proto bylo započato s jejich samostatným přemisťováním, většinou pěšky, dále do německého vnitrozemí.

První transport z Gross-Rosen v počtu 1 391 osob byl kolem 25. ledna nasměrován do Dachau. Cesta se uskutečnila v otevřených nákladních vozech pro přepravu uhlí. Následky byly katastrofální, neboť přežilo pouze 285 osob. Další transporty se uskutečnily ve dnech 7.–11. února 1945. Už cestou na nádraží v Gross-Rosen padlo mnoho obětí, mj. z řad žen dopravených sem z Brzezinky. Potom odcházeli vězňové osvětímšti a nakonec tzv. starý tábor. Na cestu dostali vězňové skromné dávky jídla. Transporty mířily do koncentračních táborů Flossenbürg, Mauthausen a Mittelbau-Dora, jejich cesta trvala někdy celý týden. To si vyžádalo strašné oběti na zdraví a životech vězňů. Tak 28. února dojelo 432 vězňů, z nichž však 192 ještě zemřelo. Cestou se vyskytly i případy nekrofobie. Transport do Mauthausenu čítal asi 1 800 osob, z nichž za živa dorazilo nejvýše 800–900 osob, napolo živých koster.

Nejvíce vězňů bylo evakuováno do KL Mittelbau-Dora. Bylo to celkem 7 transportů, do nichž bylo pojato 9 571 vězňů z kmenového tábora a 1 469 z jeho poboček, celkem tedy přes 11 tisíc, v KL Dora i jeho pobočce v Nordhausen. Přes 9 500 vězňů putovalo do Flossenbürgu. První transport z 12. února byl celý odeslán do pobočky v Litoměřicích. Část vězňů byla nasazena do práce ve vyhloubených štolách pod dozorem SS-Kommanda B 5 Lobositz. Někteří vězňové byli odesláni do dosud neohrožených poboček na území Sudetské župy. Šlo hlavně o filiálky Gross-Rosen v severozápadní části zelenohorské oblasti, kde sovětské oddily rychle obsadily území podél řeky Bóbr a přiblížily se k Lužické Nise. Evakuace se pochopitelně týkala rovněž velitelství SS, které se usadilo v pohraničním Rychnově. Esesáci se snažili zastřít všechny stopy. Touto prací pověřili speciální Räumungskommando, které mělo odstranit prach ze spálených těl v krematoriu, rozmontovat krematorium, likvidovat pracovní komanda uvnitř závodů Siemens, Blaupunkt, Wetterstelle a likvidovat spisovnu koncentračního tábora.³⁷⁾

Druhá etapa zahrnovala zhruba 30 poboček tábora. Od 2. února byly vyklizeny tyto filiálky: Christianstadt v Krzystkowicích okr. Lubsko (do Bergen-Belsen), Kretschamberg v Karczmarce okr. Bolesławiec, Bunzlau II (do Mittelbau-Dora), Bunzlau I (do Dory se dostal až 25. března), Asslau v Oslé okr. Bolesławiec, Gassen v Jasieni okr. Lubsko, menší pobočky u závodů Thekla a Erla v Lipsku, Hirschberg v Jelení Hoře, Bolkenhain v Bolkowě (ten šel pěšky do Liberce a odtud byl v otevřených

nákladních vozech převezzen do Buchenwaldu), Hartmannsdorf v Miłoszowě okr. Lubań, Schweidnitz ve Svidnici, Rauscha v Ruszowé okr. Zhořelec, Halbau v Iłowě Žagańském (po dlouhém putování do Bergen-Belsen), dále tábor v oblasti hory Włodarz nedaleko Mioszowa, Głuszycza (kolona asi 2 000 vězňů byla převáděna ve skupinách po sto do pobočky Friedland v Mioszowě, dále do Chełmska Śląského, pak asi do Mauthausenu, druhá část do Bergen-Belsen). Druhý filiální tábor v Sovích horách začali nacisté likvidovat 16. února. Čtyři dny pochodovali vězňové pěšky do Trutnova, kde byli naloženi na nákladní vagóny a přepraveni do Flossenbürgu. Řada vězňů nemohla být přestěhována a byla pak osvobozena sovětskými vojsky.³⁸⁾

Do hloubi Německa byly transportovány další tábory: Landeshut v Kamenné Hoře, židovské tábory Görlitz I a II ve Zhořelci (z těch bylo 57 vězňů postřeleno v obci Remensdorf), Niesky v Lužci (přestěhováno do obce Brandhofen, kde byla ve velké zahradě vytvořena nová pobočka koncentračního tábora Gross-Rosen, jejíž osazenstvo muselo kopat protitankové valy a zákopy). Pobočka Bersdorf v Targoszyně byla přestěhována do pobočky Kratzau v Chrastavě, komando Buchenwald do pobočky v Jelení Hoře, tábor Falkenberg v obci Sokolec u Kladska byl nahnán do komanda Wolfsberg, jehož židovští vězňové byli předtím postřeleni v tunelech. V únoru 1945 byly evakuovány pravděpodobně i tyto tábory: Faulbrück v Mościskách okr. Dzierżniów, Gebersdorf v Udaině okr. Środa Śląska, Gräben v Grabině okr. Svidnice (odtud do Bergen-Belsen), Hausdorf v Jugowicích okr. Wałbrzych, Kaltwasser v Zimné Wodě okr. Wałbrzych, Neusalz v Nové Soli (odtud šly vězeňkyně do Flossenbürgu), Schentendorf v Przylepi okr. Zelená Hora a Schmiedeberg v Kowarech. Evakuace trvala ještě v březnu, kdy už v Dolním Slezsku probíhaly bojové akce, ba i na počátku dubna. Z poboček Freiburg ve Świebodzicích a z komanda Gellenau v Jeleniowě byly vězeňkyně dopraveny do Mauthausenu, ženy z pobočky Gebhardsdorf v Giebułtowě byly poslány do pobočky KL Flossenbürg ve St. Georgenthal. Vězňové z pobočky v Kamienci Żąbkowickém šli do Dachau. 4. dubna dorazil do Dachau transport z Kittlitztreben v Trzebieni okr. Bolesławiec, ženy z filiálky Mittelsteine ve Ścinawce Średniej v okr. Nowa Ruda byly přestěhovány do pobočky Grafenort v Gorzanově okr. Bystrzyca Kłodzka a filiálka Neuhammer ve Świętoszowě okr. Szprotawa do obce Stolzenhain u Karlových Varů, dále Gross Koschen u Senftenbergu (do Buchenwaldu), asi osmina vězňů do tábora Pocking (pobočka KL Flossenbürg). V polovině dubna 1945 byl likvidován tábor Bautzen v Budyšině do obce Nixdorf, kterou hned nato obsadily sově-

ské jednotky, tábor v Brandhofen, komando Grulich v Králíkách se rozešlo samo, protože esesáči dozorci se rozutekli, komando Erlenbusch v Olszynie. Poslední pokusy o evakuaci bylo možno zaznamenat v době Pražské operace I. ukrajinského frontu, a to v Kamenné Hoře a v pobočce Reichenau v Rychnově. Dozorčí čety se rozprchly a vězňové byli osvobozeni 8. a 9. května sovětskými vojáky a českými partyzány.³⁹⁾

Celkem ještě nebylo evakuováno na 35–40 poboček, které podle dosavadního bádání byly vedeny jako:

1. Bad Warbrunn
2. Bernsdorf (Bernartice)
3. Brünlitz (Brněnec)
4. Dörnhau
5. Friedland
6. Fürstenstein
7. Gabersdorf (Libeč)
8. Gablonz (Jablonec n. N.)
9. Görlitz
10. Grafenort
11. Halbstadt
12. Hoheneibe (Vrchlabí)
13. Kaltenbrunn
14. Kratzau I (Chrastava)
15. Kratzau II (Chrastava)
16. Langenbielau
17. Lärche
18. Liebau
19. Ludwigsdorf
20. Märzachtal
21. Märzdorf
22. Ober-Altstadt (Trutnov-Horní Staré Město)
23. Oberwüstegiersdorf (Schotterwerk)
24. Parschnitz (Poříčí, dnes Trutnov-Poříčí)
25. Peterswaldau
26. Reichenau (Rychnov n. N.)
27. Reichenbach
28. Sackisch (Bad Kudowa)
29. Säufewassergraben
30. Schatzlar (Žacléř)
31. Tannhausen
32. Waldenburg

33. Waldlager 1, 2, 3 (Góry Sowie)
34. Weisswasser (Bílá Voda okr. Šumperk)
35. Wüstewaltersdorf
36. Zittau

Tyto pobočky nebyly počtem vězňů bezvýznamné. Jen v táboře Sackisch bylo osvobozeno na 3 000 osob, v táboře Dörnhau v Kolcích na 1 500 osob, v Brněnci kolem 1 200, v Langenbielau (Bielawa) kolem 1 300, ve Zhořelci asi 1 500, v Kamenné Hoře na 1 300, v Mieroszowě 700 vězňů, v Žitavě na 300 osob, celkem to bylo přes 10 000 osob.

Kromě toho ještě existovala řada táborů patřících pod koncentrační tábor Gross-Rosen, o nichž dosud nebylo možno mnoho konkrétního zjistit: Bad Salzbrunn, Geppersdorf (snad i mylná lokalizace), Königszeit, Liebenau, Namslau, Neisse (údajně evakuován do Mauthausenu), Schlesiersee I a Schlesiersee II.⁴⁰⁾ Zjištění historiků v dochovaných pramenech i výpovědích bývalých vězňů se vzácně shodují. Musíme je tedy brát v úvahu a učinit z nich východisko pro další výzkum.

Některé drobné pobočky a pracovní komanda zničili esesáci ihned při likvidaci jejich ubytoven, některé vězně utrápili nebo postříleli cestou. Tak už v lednu 1945 vyvraždili skupinku 43 vězňů z pobočky v Bolkově, a to – jak svědčily později nalezené kosti a rozbité lebky – velmi bestiálním způsobem. Zejména vraždili osazenstva židovských táborů, které byly zřízeny u závodů válečného zbrojního průmyslu. Tak např. na hřbitově v obci Ludwikowice Kłodzkie bylo pohřbeno 280 Židů z komanda pracujícího v muniční továrně v Ludwikowicích. Stejně tak nevíme dodnes, co se stalo se 300 Židy zbrojního závodu Walter v Kladsku, se 72 Židy z muniční továrny Christ v Zelené Hoře, 200 židovskými dívkami z Bukovce okr. Milicz, asi 5 000 Židy z komanda na zámku Książ.

Nejsou známy ani trasy pochodů některých komand, byť byly uvedeny základní směry. Svědčí o tom po válce objevené hromadné hroby 134 osob v Mieroszowicích, 12 osob v lese u obce Gądków Mały, 77 osob v Chełmsku Śląském, dále hromadné hroby v Okrzeszyně, Bartoszowě, Leszczyńci, v kladském Božkově, ve vsích Bożewo a Oleszna Podgórska u Lwówka a jinde.

Věžňové tábora Gross-Rosen byli transportováni třemi hlavními směry. První byl severní směr přes Sachsenhausen do Neubrandenburgu, Schwerina a koncentračního tábora Bergen-Belsen. Tam bylo vyvezeno na 4 tisíce vězňů. Druhý směr západní vedl přes Lipsko do Nordhausen-Dora, kam bylo odesláno 8–10 tisíc osob a 4–5 tisíc jich šlo do Buchenwaldu. Třetím – jižním směrem, který vedl přes Plauen in Vogtland do Hersbrucku u Norimberka, bylo odvezeno asi 1,5 tisíce, do Flos-

senbürgu na 6 tisíc, do Dachau na 2 tisíce a do Mauthausenu na 5 tisíc vězňů. Velká skupina vězňů byla převedena do Litoměřic, kde byla zřízena velká pobočka koncentračního tábora Flossenbürg. Většinou byli vězňové převáženi vlaky v tzv. uhlácích, otevřených nákladních vagónech. Do jednoho 20tunového vagónu bylo vecpáno 100, 120, ba i 200 vězňů. V těchto hrozných podmínkách bez jídla a pití vězňové masově umírali. Tak ze 3 tisíc jich do Hersbrucku zemřelo na 800! Do Buchenwaldu jich dorazila jen polovina.⁴¹⁾

Transport, který opustil Gross-Rosen 7. února, dojel do Plauen, kde byl rozdělen. Jedna část byla dopravována dále do Dory, část do Litoměřic. Na nádraží v Litoměřicích bylo vytvořeno zvláštní komando, které muselo vyhazovat zemřelé z vagónů. Zesláblé vězně esesáci doráželi ranou z pistole. Celkem zde komando nasbíralo na 300 mrtvých. Transport přežili dr. Antoni Gładysz a dr. Kazimierz Popiołek, oba později profesori Slezské univerzity v Katovicích. Gładysz popsal své zážitky v knížce *Tábor smrti*. Sám jel ve vagóně s 122 vězni, které hlídal a mučil esesák Max Weiss. Podle Gładysze se z 2,5 tisíce zachránilo jen asi 1 800 vězňů.⁴²⁾

Neví se také, jak skončily pobočky rozmístěné v oblasti Sovích hor a v okrese Kamienna Góra. Neznáme osud šesti poboček v oblasti města Walim, kde se během jednoho dne zmenšil počet vězňů z 23 tisíc na pouhé 3 tisíce. Přípouští se, že v jeskyních vyhloubených ve skalách u Walimě a Głuszyce bylo pohřbeno na 20 tisíc vězňů. V pobočce tábora v Kamenné Hoře bylo umístěno na 1 500 vězňů. Dne 16. února 1945 začala likvidace tábora, odkud bylo odvezeno asi 1 100 osob, zatímco 200 osob upoutaných na lůžko a 120 neschopných pochodu zůstalo v táboře. Z nich esesáci 48 postříleli, ostatní byli povražděni v bunkru postaveném ve svahu.⁴³⁾

Už tyto pochybnosti a nejistoty o osudu gross-rosenských vězňů samy nutí k dalšímu probádání stále otevřené otázky.

Pobočky na československém území

Na několika místech jsme se již zmínili o pobočkách gross-rosenského koncentračního tábora na československém území. Šlo o okupované pohraničí, v němž si nacisté – pokud máme na mysli přísun cizích pracovních sil a válečných zajatců – počínali směleji než ve vnitrozemí. Ani tzv. Sudety však nepovažovali jednoznačně za vhodné pro zaměstnávání polských dělníků a od roku 1942 rovněž dělníků násilně přivedených z oku-

povaných částí Sovětského svazu, nejvíce Ukrajinců a sovětských válečných zajatců. Projevilo se to tak, že z přísunu nových sil z východu byly zprvu vyraženy východní Sudety, konkrétně opavský vládní obvod, kde žil značný počet českého obyvatelstva. Teprve nemožnost získat další pracovní síly cestou tzv. vyčesávání z výrobních odvětví pro válku méně důležitých vedlo k narušení onoho principu izolace českého obyvatelstva. Zůstalo zde při rozptylování polských a ukrajinských civilních dělníků po celém vládním obvodu a při jejich zařazování do zemědělství a na lesnické práce, resp. pomocné práce v německých domácnostech.

S rozmisťováním vězňů to bylo ještě přísnější. Proto se nestalo – kromě přechodného tábora pro Poláky ve Skrochovicích na Opavsku od září do konce roku 1939 – aby koncentrační tábory a internační tábory byly lokovány na Opavsku, Bruntálsku, Jesenicku a severní Moravě. Od této zásady se v závěru války sice upouštělo, ale to byla nezbytnost vyplývající z válečných neúspěchů wehrmachtu na východní frontě a z katastrofální situace v pracovních silách.

Národnostní zřetele vedly nacisty k umisťování vězňů, ať už židovských nebo politických, do jazykově etnicky převážně německých okresů okupovaného pohraničí. Takovou oblastí bylo Podkrkonoší. Sem zkoncentrovalo hospodářské vedení složek SS nejvíce poboček vázících se ke koncentračnímu táboru Gross-Rosen. Vedla je k tomu samozřejmě i nepatrná vzdálenost kmenového tábora a tím i možnosti snadného přesunu nevhodných vězňů zpět do Gross-Rosen.

Soupis vypracovaný Mezinárodní pátrací službou Mezinárodního výboru Červeného kříže v Arolsensu uvádí na československém území 16 poboček koncentračního tábora Gross-Rosen. Ve 14 z těchto poboček byly vězněny ženy. Všechny pobočky vznikly v letech 1944 a 1945, šest z nich existovalo již dříve, jenže jako židovské sběrné pracovní tábory, které byly postupně převedeny do kompetence tábora v Gross-Rosen. Pobočky byly zřízeny v těchto obcích: Jiřetín pod Jedlovou (za okupace St. Georgenthal), Chrastava I, Chrastava II (Kratzau), Jablonec nad Nisou (Gablonz), Rychnov u Jablonce (Reichenau), Smržovka (Morchensstern), Hořejší Vrchlabí (Ober Hohenelbe – dnes část Vrchlabí), Horní Staré Město (Ober Altstadt – dnes část města Trutnova), Žacléř (Schatzlar), Poříčí (Parschnitz – dnes část města Trutnova), Libeč (Gabersdorf), Bernartice (Bernsdorf), Meziměstí (Halbstadt), Brněnec (Brünlitz), Králíky (Grulich), Bílá Voda (Weisswasser – okr. Šumperk).⁴⁴⁾ Kromě toho podle arolsenského katalogu se hovoří o gross-rosenské filiálce ve Frýdlantě (za války Friedland), kdežto v soupisové akci z roku 1947 se navíc píše o Hanušovicích na severní Moravě.⁴⁵⁾

Literatura se zmiňuje o pobočce v Hostinném (za okupace Arnau) jako odnoži pobočky v Poříčí.⁴⁶⁾ V Hostinném byly vlastně tři tábory: u firmy B. Germann pracovaly Polky, v papírně firmy Pražský labský mlýn mladí Poláci a belgičtí zajatci, ve třetím táboře od června 1941 pracovali v bývalé strojírně firmy Bauch a spol. belgičtí, francouzští a sovětsí zajatci (vystřídalo se zde na 200 ruských, 40 francouzských a 20 belgických zajatců).⁴⁷⁾

Naproti tomu publikace Svazu protifašistických bojovníků určuje pouze jedenáct poboček koncentračního tábora Gross-Rosen v českých zemích, Chrastava I, Brněnec, Březová nad Svitavou, Bernartice, Hořejší Staré Město, Libeč, Poříčí u Trutnova, Vrchlabí, Králíky, Frýdlant nad Ostravicí a Bílá Voda.⁴⁸⁾

Soupis všech koncentračních táborů i jiných táborů na území celého Československa sice vypočítává 16 gross-rosenských poboček, nicméně v poněkud jiném složení (umístění), než tomu je u Kryla a Chládkové. Shodují se jen v těchto případech: Rychnov n. N., Poříčí, Bernartice, Horní Staré Město (zde 3 komanda), Hořejší Vrchlabí, Žacléř, Libeč, Brněnec, Bílá Voda. Chrastava je uvedena u Bílého Kostela n. N. jako jeho pobočka. Navíc jsou Temný Důl u Trutnova, Hostinné, Bohuslavice nad Úpou, Libava, Bílý Kostel n. N. a Hanušovice na severní Moravě.⁴⁹⁾

Diskrepance – aspoň v některých případech – vznikly patrně z odlišného popisu poboček, z neujasněnosti katastru, na němž se táborové objekty rozprostíraly, a snad i z toho, že některé tábory byly obsazeny vězni různých koncentračních táborů, nejen z Gross-Rosen.⁵⁰⁾ Typické to bylo pro tábor v Litoměřicích, jehož baráky patřily k Flossenbürgu, avšak v závěrečných měsících války a okupace přijímaly vězně z Osvětimi, Gross-Rosen, Dachau a odjinud.

Do soupisu nepatří Libava, neboť Liebau (dnes Lubawka v PLR) ležela na tehdejším německém území. Podobně tomu bylo s Frýdlantem (Friedland v D. Slezsku). Zcela vyloučeno je umístění do Frýdlantu nad Ostravicí. Nejpravděpodobněji patřily ke gross-rosenským pobočkám tábory v obcích, jak je uvádějí M. Kryl a L. Chládková. Navíc bychom mohli přidat Hanušovice, Hostinné, snad Březovou nad Svitavou a Bílý Kostel n. N. (pokud není totožný s jedním ze dvou táborů v Chrastavě). Počet 16 poboček, jak jej uvádí arolsenký soupis, nemusí být proto zcela závazný.

I když nešlo o rozsáhlé koncentrační filiálky, přece jen počet vězňů v nich umístěných nebyl zanedbatelný. Nacisté zde uvěznilí na 10 tisíc osob, převážně žen. Byly to Židovky z Polska (3 350 osob), Sovětského

svazu (asi 2 000), Maďarska (na 1 500) a z ČSR (asi 250 žen). Kromě toho zde přechodně bylo drženo asi 1 000 mužů. Počet obětí je odhadován na více než 1 000 osob v pobočkách koncentračních táborů a na 150 v zajateckých táborech. V samotné krkonošské oblasti bylo soustředěno na 20–22 tisíc vězňů, zajatců a internovaných.⁵¹⁾

Podle zjištění polského historika Alfreda Konieczného bylo do Gross-Rosen přivezeno 25. května 1944 jen asi 30 osob z Terezína. Víme bezpečně, že transportů bylo víc. Některé se možná skrývají v záznamu „z nezjištěného místa“. Takových transportů bylo v roce 1942 celkem 5, v roce 1943 čtyři a v roce 1944 rovněž čtyři. Zato bedlivěji zapsali esesáci počty vězňů, které přivezli z Gross-Rosen nebo jeho prostřednictvím do poboček v československém pohraničí. Dne 2. října 1944 přepravili 300 politických vězňů a 250 Židů do pracovního tábora v Meziměstí (vězňové s čísly 66 501–66 800 a 66 801–67 050), 13. října 1944 přivezli 50 slovenských Židů do filiálky v Mieroszowě a dále pak do Friedlandu (č. 68 839–68 942). V říjnu přivezli 300 Židovek z koncentračního tábora v Płaszów přes Osvětim, Brzezinku a Gross-Rosen (č. 76 201–76 500) a 503 Židy z téhož tábora (pod č. 68 839–69 342) a v prosinci opět 213 Židů z Płaszowa (č. 89 890–90 113). Do Chrastavy I bylo v říjnu dopraveno 100 vězňů (č. 75 901–76 000), do Chrastavy II dva transporty v říjnu a listopadu 1944 s celkovým počtem 350 vězňů (pod č. 83 001–83 350). Konečně 11. listopadu 1944 přijel transport 36 vězňů z Osvětimi (via Gross-Rosen) do pracovního tábora v Rychnově u Jablonce n. N. V lednu 1945 bylo odesláno 225 Židů „do jedné pobočky“, pravděpodobně v Podkrkonoší.⁵²⁾

Oběti v pobočkách gross-rosenského tábora na našem území byly, máme-li na mysli kontext celé vyhlazovací politiky nacistů, poměrně nízké. Jen tábor v Litoměřicích vykazoval větší počet mrtvých z řad gross-rosenských vězňů, kteří sem byli dopraveni na počátku roku 1945.

Život ve všech pobočkách nebyl lehký. Přesto můžeme bez nadsázky říci, že se podmínky vězňů nerovnal podmínkám, v nichž žili vězňové v Gross-Rosen a v jeho pobočkách v Dolním Slezsku, Horním Slezsku a v Lužici. Jen Poříčí, kam byli evakuováni vězňové z Gross-Rosen na počátku roku 1945, bylo na tom poněkud hůře. Mimo toto zjištění, jak už bylo uvedeno, stojí koncentrační tábor v Litoměřicích, který se stal v závěru války cílem transportů smrti z Gross-Rosen a kde také zahynuly stovky, ba dokonce tisíce nevinných lidí hladem, zmrznutím nebo ranami z revolverů a pušek dozorčího personálu SS.⁵³⁾

První transport z Gross-Rosen dorazil do Litoměřic 31. května 1944. Bylo v něm 910 vězňů. Přisun takového množství vězňů působil značně

potíže, protože tábor nebyl pro to „vybaven“. Proto mnozí noví vězňové zůstali na volném prostranství a museli pak tábor přizpůsobovat nově vzniklé situaci sami. Obrovské nedostatky však nebyly nikdy odstraněny. S tímto transportem přišla rovněž menší skupinka vězňů z Čechů. Další skupiny českých vězňů byly zařazeny do gross-rosenského transportu ze 14. února 1945, který zahrnoval 1 984 osob. Tím se tábor znovu přepřeloval a podstatně se zhoršovaly i tak už nelidské životní podmínky vězňů, kteří dokonce postrádali svá stálá místa na přespání. K 1. dubnu 1945 žilo ve čtyřech blocích (o ostatních nemáme zpráv) 3 860 vězňů, což bylo přímo katastrofální.⁵⁴⁾ S vězni přijeli rovněž kápoové a dozorcí, např. SS-Hauptscharführer Karl Opitz, Němec z Duchcova.⁵⁵⁾ Předtím ještě přijel transport v lednu 1945 a bylo v něm 1 800 až 2 000 politických vězňů, kteří byli dovezeni v otevřených vagónech. třicet z nich bylo zastřeleno na cestě z Dolního nádraží v Litoměřicích do tábora Richard. Otřesný pohled skýtal příchod asi 2 000 vězňů z Vratislavi, kteří šli posledních 50 km pěšky a v ulicích města je – na důkaz cynismu nacistických vězňů – doprovázela táborová hudba! V období od 10. dubna do 5. května bylo do Litoměřic dopraveno sedm transportů. Většinou to byli vězňové z Gross-Rosen a jeho poboček nebo z Osvětimi, kteří byli do Gross-Rosen evakuováni. Zmíněný transport ze 14. resp. 15. dubna 1945 měl 45 vagónů s vězni hlavně polské a ruské či ukrajinské národnosti. Na dolním nádraží bylo zastřeleno 33 mužů a dalších 40 podlehl ranám z pušek esesáckého doprovodu cestou do tábora. Později přijel další transport Poláků s 800 osobami a pak i transport německých námořníků, kteří se postavili na odpor fašistickému vedení.⁵⁶⁾

Některé údaje o litoměřickém táboře a jeho souvislostech s koncentračním táborem Gross-Rosen jsme sdělili již v kapitole o evakuaci gross-rosenského tábora a jeho poboček.

Občané Československé republiky v Gross-Rosen

Zmínili jsme se, že přes 950 osob, které se ucházely o přiznání důchodu podle nařízení č. 255, uvádělo jako místo svého věznění za okupace Gross-Rosen. Z toho můžeme usuzovat, že v Gross-Rosen bylo vězněno daleko větší množství československých občanů. Řada vězňů pobyt v táboře nepřežila. Nemáme o nich dosud řádnou evidenci. Řada osob zemřela záhy po skončení války na následky útrap a věznění. Pokud neměli rodinu, nedochovaly se o nich podrobnější zprávy, nebyli

evidování ani v soupisech poválečného Svazu politických vězňů. Přes čtyřicet let života po válce nás vzdálilo od žhavých otázek politických vězňů, nehledíc k tomu, že v popředí zájmu stály koncentrační tábory, které zabily a zavraždily tisíce lidí z Československa, jako Osvětim, Dachau, Mauthausen, Buchenwald aj. V tomto ohledu zůstal koncentrační tábor Gross-Rosen jaksi ve stínu. Jeho „význam“ vzrostl až v průběhu roku 1944, zvláště pak v posledních dnech roku 1944 a na počátku roku 1945.

Prozkoumali jsme systematicky současnou kartotéku Českého svazu protifašistických bojovníků okresu Karviná. Neměli jsme k dispozici starší vyřazené karty, abychom mohli říci, že zjištěný výsledek se přibližuje skutečnému stavu osob vězněných v Gross-Rosen. Z obcí nynějšího okresu Karviná jsme zachytili 40 osob, které strávily v Gross-Rosen celou dobu svého věznění, táborem jen prošli nebo v něm skončili po přechodných pobytech v jiných vězeních nebo koncentračních táborech. Několik osob v Gross-Rosen zemřelo nebo bylo popraveno. Někteří se sem dostali v souvislosti s tragédií v Životicích na Těšínsku v srpnu 1944, kdy bylo 36 osob zastřeleno na místě v obci a desítky osob byly zatčeny a odvečeny. Celkový počet 45 osob svědčí o poměrně vysokém zastoupení vězňů z Těšínska mezi vězni v Gross-Rosen.

Pracně jsme zjišťovali gross-rosenské vězně z Ostravska. Průzkum seznamů a kartotéky umožnil najít 30 vězňů, většinou politických. Jedna žena z Ostravy prožila celou okupaci ve filiálním táboře v Chrastavě u Liberce. Z jiných poboček se jednou vyskytla Jelení Góra (Hirschberg) a jednou Gross-Strehlitz (dnes Strzelce Opolskie). Z Opavska pocházelo 5 vězňů, z nichž tři byli z Hlučínska.

Do Gross-Rosen byli převáženi rovněž Češi ze Semilského a Turnovska. Z vydané publikace O. Rydvala jsme zachytili 4, z nichž dva zemřeli a jeden byl popraven. Zatčena a vězněna byla rovněž jedna žena.

Příklad okresu Rokycany, odkud pocházel jen jediný vězeň koncentračního tábora Gross-Rosen, nás naopak usměrňuje k závěru, že české vnitrozemí se dostalo do spojení s tímto koncentračním táborem jen zcela výjimečně. Přesto jsme namátkově z literatury a z torza dochovaných úmrtních matrik zjistili dalších 19 českých vězňů, a to již z období konce roku 1942. To by nasvědčovalo nebo mohlo nasvědčovat, že případů úmrtí a násilné smrti českých vězňů v Gross-Rosen v letech 1943–1945 bylo mnohem více.

Celkem jsme identifikovali 103 československých státních občanů vězněných nacisty v Gross-Rosen a jeho pobočkách v Bielawě, Chrastavě, Kudowě, Boleslawci, Dzierżonowě, Břehu aj. V jednom případě (J. Li-

hocki – J. Lihotský) šlo s největší pravděpodobností o stejnou osobu. Tím se snižuje počet zjištěných vězňů na 102 osoby. Víme, že 29 z nich zemřelo a 5 bylo zastřeleno nebo popraveno.

Před námi tedy stojí nadále úkol upřesnit počty vězňů a obětí koncentračního tábora Gross-Rosen. Může k tomu dojít systematictějším prozkoumáním kartoték dalších okresních nebo i místních organizací Českého svazu bojovníků za svobodu. Nejde o iluzorní představu, ale o věcný přístup, který nám umožní jednak precizněji stanovit počet vězňů, jednak nám ukáže místo tohoto koncentračního tábora ve fašistickém útlaku českého národa za nacistické okupace v letech 1939–1945.

Poznámky

- 27) Czernik Henryk: Filie obozu koncentracijnego Gross-Rosen w Brzegu Dolnym (Dy-henfurth I i II). In: Acta Universitatis Wratislaviensis No 222. Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi I, Wrocław 1974, s. 191–249.
- 28) Dumin Tadeusz: Filia obozu koncentracijnego Gross-Rosen w Miłoszycach w powiecie Oławskim. In: Acta Universitatis Wratislaviensis No 281, Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi II, Wrocław 1975, s. 130–137, 143–144, 149, 154–155.
- 29) Sípowicz Jan: Filia obozu koncentracijnego Gross-Rosen w Iłowie w powiecie żagańskim (Arbeitslager Halbau). In: Acta Universitatis Wratislaviensis No 222, Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi I, Wrocław 1974, s. 157, 165, 166.
- 30) Maciejewski Marek: Filie obozu koncentracijnego Gross-Rosen w Górach Sowich (1943–1945). Studia nad faszyzmem . . . c. d. I, 1974, s. 119–123, 126.
- 31) Tamtéž, s. 127–137.
- 32) Tamtéž, s. 138–140, 141–153.
- 33) Konieczny Alfred: Ewakuacja obozu koncentracijnego Gross-Rosen w 1945 r. In: Stu-dia nad faszyzmem . . . c. d., II, 1975, s. 163–165.
- 34) Tamtéž, s. 166–167
- 35) Tamtéž, s. 168–171
- 36) Tamtéž, s. 172–175
- 37) Tamtéž, s. 176–178
- 38) Tamtéž, s. 179–183
- 39) Tamtéž, s. 183–186
- 40) Tamtéž, s. 186–187
- 41) Żuławiński Jan: Eksterminacja więźniów w czasie ewakuacji obozu Gross-Rosen i jego filii. In: Studia i Materiały z Dziejów Śląska, t. XII, Śląski Instytut Naukowy, wyd. Ossoli-neum. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 433 n.
- 42) Gładysz Antoni: Obóz śmierci. Łódź 1964.
- 43) Żuławiński, J., c. d., s. 433–444.
- 44) Kryl Miroslav – Chládková Ludmila: Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen . . . , c. d., s. 10–11.
- 45) Bubeníčková Růžena – Kubátová Ludmila – Malá Irena: Tábory utrpení a smrti. Praha 1969, Svoboda, s. 118.
- 46) Bubeníčková R. – Kubátová L.: Nacistické tábory v krkonošské oblasti. In: Krkonoše – Podkrkonoší (Vlastivědný sborník, muzeum Trutnov, Nakladatelství Kruh Hradec Králové 1970), sv. 5, s. 203.
- 47) Tamtéž, s. 204 a 209.
- 48) Fašistické koncentrační tábory a věznice na území Československa za druhé světové války, Praha 1964.
- 49) Viz Tábory utrpení a smrti, c. d., s. 118 a 120.
- 50) Tamtéž, s. 128.
- 51) Bubeníčková R. – Kubátová L.: Nacistické tábory v krkonošské oblasti, c. d., s. 210. Bu-beničková R. – Kubátová L.: Nacistické tábory na Trutnovsku. In: Sborník Krkonoše – Podkrkonoší IV, 1968, s. 95–110.
- 52) Konieczny Alfred: Chronologia transportów i numeracja więźniów w obozie koncentra-cyjnym Gross-Rosen. Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka XXXII, Wrocław 1977, č. 1, s. 53–64.
- 53) Čmuchař Jiří: Richard. Ústecký sborník historický 1966, s. 128.

⁵⁴⁾ Trhlinová Marie: Tábor smrti pod Radobýlem. Litoměřice, podzemní továrna Richard a koncentrační tábor. Praha 1975 (Naše vojsko, ČSPB), s. 33, 35, 55–58.

⁵⁵⁾ Tamtéž, s. 44.

⁵⁶⁾ Čmuchař J.: c. d., s. 132.

Příloha I

Věžňové koncentračního tábora Gross-Rosen

<i>Příjmení, jméno</i>	<i>datum a místo narození</i>	<i>zaměstnání</i>	<i>národnost</i>	<i>bydliště</i>	<i>doba věznění</i>	<i> důvod věznění</i>	<i>pobyty v KT</i>
Gradek Rudolf	13. 12. 1912 Karviná		polská	Albrechtice č. 360	31. 1. 1941– 15. 4. 1945	národn. persekuce	G-R
Ožga Jan	1. 12. 1912 Dolní Lutyně		polská	Bohumín, Jateční 149	17. 7. 1944– 15. 4. 1945		G-R
Duda Vladislav	28. 4. 1925 Koňakov		polská	Český Těšín, Koňakov 37	17. 10. 1944– 14. 4. 1945		G-R Buchenwald
Pindur Josef	13. 8. 1924		česká	Český Těšín, Frydecká 46	4. 3. 1943– 25. 12. 1944	útek z totálního nasazení	G-R Flossenbürg, Terezín
Synek Alfréd	11. 12. 1925 Albrechtice		česká	Český Těšín, Dimitrovo- va 10	29. 6. 1942– 15. 4. 1945	rasová diskriminace	Sosnowiec, Sakrau, G-R, Dora-Nordhausen
Altmanová Edita	13. 3. 1923 Č. Těšín		česká	Havířov I, Slovanská 9	15. 6. 1942– květen 1945	rasová diskriminace	Annaberg, Langenbielau (G-R)
Ziefer Leo	21. 7. 1894 Orlová		česká	Havířov	1. 6. 1942– 5. 5. 1945	rasová diskriminace	Annaberg, Langenbielau (G-R), +14. 10. 1970
Zieferová Anna	9. 7. 1899 Třinec		česká	Havířov I, Křížkova		rasová diskriminace	Annaberg, Langenbielau (G-R),
Holeš Josef	21. 3. 1905 Hor. Suchá		česká		12. 8. 1944	styk s partyzány	G-R +20. 10. 1944
Kończyna Jan	18. 4. 1907		polská		1. 7. 1944	styk s partyzány	G-R popraven v lednu 1945
Langer Alfréd	16. 2. 1906 Prostř. Suchá	hodinář	česká	Havířov IV, P. Suchá, Dělnická 70/766	23. 5. 1940– 8. 5. 1945	rasová diskriminace	Těšín, Warthenau, Sakrau, Wisau, G-R, Bunzlau, Dora, Bergen-Belsen
Langer Josef	1. 4. 1914 Prostř. Suchá		česká	Havířov I, Znárodnění 6	23. 5. 1940– 8. 5. 1945	rasová diskriminace	Těšín, Warthenau, Sakrau, Wisau, G-R, Bunzlau, Dora, Bergen-Belsen

Mrózek Pavel	9. 7. 1911 Těrlicko	polská	15. 3. 1944	nár. perzekuce	G-R, popraven 27. 6. 1944
Mrózek Josef	14. 10. 1895 Hor. Suchá	polská		polit. důvody	G-R, +17. 1. 1945 Mysłowice
Rozbroj Ladislav		polská	28. 6. 1944– 8. 5. 1945	nár. perzekuce	Těšín-Mysłowice, G-R, Dora
Sonková Soňa	6. 1. 1927 Fryštát	česká	22. 6. 1940– 5. 5. 1945		Bědžin, Rohrsdorf, Kratzau (Chrastava)
Konesz Rafael	21. 5. 1915	polská	2. 3. 1941– 10. 9. 1944	pomoc rodinám zatečených	Těšín, Osvětim, Katowice, G-R
Kupka František	15. 9. 1902		3. 3. 1941– 2. 3. 1944		G-R, Ratibor, Jauer
Nemeth Rudolf	18. 4. 1904 Karviná 2	polská	13. 3. 1943– 22. 5. 1945	politický odboj	Mysłowice, Osvětim, G-R
Pieczonka Justin	27. 10. 1904 Karviná 2	polská	25. 8. 1943– 29. 4. 1945		Těšín, Mysłowice, G-R, Buchenwald, Dachau
Salamonová Viera	14. 10. 1929 Michalovce	šlov.	13. 9. 1944– 9. 5. 1945	rasová diskriminace	Sereď, Osvětim, Bad Kudowa, Sakisch (G-R)
Czechowicz Josef	19. 1. 1890			ileg. činnost	Těšín, Mysłowice, G-R, Flossenbürg, od 30. 1. 1945 nezvěstný
Gwuzd				ileg. činnost	Dyhenfurth (G-R) od 15. 2. 1945 nezvěstný
Kupka Karel	11. 1. 1924 Orlová	polská	13. 7. 1944– 11. 4. 1945	polské ileg. hnutí	Mysłowice, G-R, Dora-Nordhausen
Jędrzejczyk Emil	26. 5. 1909 Lutyň	polská	3. 6. 1943– 9. 5. 1945	ZWZ - polské ileg. hnutí	Mysłowice, Osvětim, G-R, Litoměřice
Krůl Bohumil	15. 10. 1920 Dětmorovice	česká	24. 10. 1942– 5. 5. 1945	ileg. činnost KSC od 1. 9. 1939 do 23. 10. 1942	Frankfurt n. M., Víděň, Brno, Ostřava, Breslau, Brieg, Waldheim

Górecki Evžen	21. 5. 1922 Dol. Marklovice	pol. ileg. činnost ZWZ, AK, GL-AL IX-XII. 1940	Ostrava, Těšín, Bunzlau (G-R)
Tomica Lubomír	6. 8. 1923 Záblatí (Bohumín)	podpora partyzánů	Ostrava, Breslau, Reichenbach
Chlebowy Jan	4. 5. 1893	pol. odboj PW	G-R popraven 20. 9. 1944
Szeliga Antonín	14. 1. 1906 Těplicko	podzření z odbo- jové činnosti	Těšín-Ratibor, G-R, Mauthausen, Dachau
Kiedroň Jan	13. 2. 1893 H. Suchá	styk s partyzány	Těšín, Mysłowice, G-R
Němec Vincenc	8. 7. 1921 Soběšovice	útek z nucených práci	G-R, internační tábor Wetter Ruhr G-R
Kreuzwirth Arnošt Ing.	7. 2. 1900 Závada	rasová diskriminace	G-R
Kreuzwirth Leopold	17. 8. 1903 Závada	rasová diskriminace	G-R
Čmiel Leonard	27. 10. 1912 Staré Město	pol. odboj ZWZ, AK	Těšín, Mysłowice, Osvětim, G-R, Buchenwald, Flossenbürg, Dachau G-R
Hrabietz Josef	19. 3. 1900 Karviná 2,	sabotáž	G-R, Dora-Nordhausen, nezvěstný
Wiglasz	9. 11. 1893 Hor. Suchá	ileg. činnost odmítnutí volkslisty	G-R, †31. 12. 1944
Kubica Karel Güttler Zikmund	Karviná 28. 6. 1919 Skřečoh		G-R, Dora, Ravensbrück, †2. 6. 1985
Petrovice 125	září 1940– květen 1945		
Rychvald	13. 10. 1944– 6. 2. 1945		
Horní Žukov			
Hradiště 80	8. 1. 1941– 5. 5. 1945		
Havířov-Ži- votice, U sta- vu 5/174	12. 8. 1944– 8. 5. 1945		
Havířov 1, Kuděřkovic 2	12. 12. 1943– 25. 4. 1945		
Karviná 7, Borovského 2323	8. 5. 1941– 9. 5. 1945		
Karviná 7, Borovského 2323	8. 5. 1941– 9. 5. 1945		
Karviná 4, Ráj, 1078	25. 8. 1943– 9. 5. 1945		
Karviná 2, Doly, Nový York 1311	11. 2. 1945– 5. 5. 1945		
Dolní Lutyně 811	13. 6. 1944– 28. 3. 1945		
Dolní Lutyně 811	16. 5. 1944– 5. 5. 1945		

Przywara Rudolf	Albrechtice		polská		Albrechtice 345		odboj	G-R, zde popraven 5. 1. 1945
Kozák Josef	27. 2. 1909	zem. dělník	česká		Vojslavice			G-R, †27. 10. 1942
Bronsa Ivan	4. 11. 1917				Budistsche			G-R, †27. 10. 1942
Špaček Emanuel	19. 1. 1911 Praha	zámečník	česká		Praha			G-R, †1. 11. 1942
Vondra Jan	5. 1. 1890 Videň	zedník						G-R, †1. 11. 1942
Nedvídek Alois	3. 7. 1905 Plesná (Pustá Polom)	dělník	česká		Polanka n. O. okr. Bilovec (Sudety)	zatčen gestapem za protinacistické v srpnu 1939	projevy	G-R, †2. 11. 1942
Nadworni Franz	20. 7. 1921 Oleschoze	dělník			Oleschoze			G-R, †6. 11. 1942, „auf der Flucht erschossen“
Vanek Friedlieb (Mojmír? Miroslav?)	18. 9. 1921 Pustá Polom	dělník	česká		Pustá Polom, okr. Bilovec			G-R, †8. 11. 1942
Boulik Václav	29. 6. 1907 Vlčkov, okr. Litomyšl	dělník	česká		Vlčkov, okr. Litomyšl			G-R, †8. 11. 1942, slabý krevní oběh
Kosík Karel	17. 12. 1894 Videň	novinář	česká		Videň VII, Lindengasse 27			G-R, †9. 11. 1942, slabý krevní oběh
Ryba Josef	19. 3. 1918 Vracov	dělník	česká		Vracov			G-R, †13. 11. 1942, slabý krevní oběh
Binder Josef	5. 2. 1923 Holčovice	zem. dělník			Hochheim okr. N. Jičín			G-R, †16. 11. 1942, seps
Lihocký Jaroslav	5. 5. 1916 Svinov (Ostrava)	zámečník	česká		Mor. Ostrava			G-R, †16. 11. 1942, slabý krevní oběh
Votříšek Adalbert (Vojtěch)	26. 12. 1908 Řetenice	holič	česká		Malý Újezd okr. Tep- lice-Sanov			G-R, †16. 11. 1942, slabý krevní oběh
Zapletal František	22. 7. 1917 Maribor	dělník	česká		Vráž u Prahy			G-R, †21. 11. 1942, slabý krevní oběh

Škoropad Alexandr (Schoropad) Mohr Jakub	20. 5. 1919 Pogurzy	kuchař	Pogurzy	G-R, †21. 11. 1942, slabý krevní oběh
Turdek Jaromír (Tvrděk?) Tobiasz Anton	23. 7. 1912 Hor. Suchá 3. 8. 1891 Pehery	švec dělník dělník	Karviná 2 Motyčín u Kladna Biistryca	G-R, †24. 11. 1942, slabý krevní oběh G-R, †29. 11. 1942, slabý krevní oběh G-R, †3. 12. 1942, slabost krev. oběhu
Fiedler Albin	28. 7. 1905 Biistryca 23. 3. 1897 Kupferberg, okr. K. Vary	zahradník	Kovářská	G-R, †5. 12. 1942, slabost krev. oběhu
Bajer Ferdinand	14. 1. 1928 Dol. Těrlicko		Dol. Těrlicko	G-R, † v lednu 1945 při evakuaci tábora
Bajer Gabriel	22. 4. 1893 Dol. Těrlicko		Dol. Těrlicko	G-R, † v březnu 1945, umučen při evakuaci tábora
Baron Karel	12. 8. 1897 H. Těrlicko			G-R, †2. 3. 1945
Hrbáček Miroslav	20. 8. 1925 Petrvald		Hor. Těrlicko	G-R, zahynul r. 1945
Wendrynski Adolf	27. 3. 1915 Hor. Těrlicko		Hor. Těrlicko	G-R, zahynul r. 1945
Lasota Ondřej			Komorní Lhotka	G-R, †31. 1. 1945
Gruber Petr	18. 5. 1921		Vranov okr. Rokycany	G-R, †8. 5. 1943

činnost v AK

podpora partyzánů

spolupráce
s partyzány

spolupráce
s partyzány

spolupráce
s partyzány

přechovávání
partyzánů

odboj KSČ

31. 12. 1942

Prameny a literatura:

Kartotéka žijících a kartotéka zemřelých členů ČSPB v Karviné (okresní)
Sterbebuch KL Gross-Rosen, Band 4, 5, 6 (WAP Wrocław, sing. 42)
Jarmila Foralová: Boje a vítězství. Ostrava 1987, s. 34
Emil Vávrowský: Oběti nacistické okupace na Těšínsku (1939–1945). Těšínsko 1961, č. 18–19, s. 5–8.
Rokycansko v boji proti fašistickým okupantům 1939–1945. Rokycany 1988, s. 23

Příloha II

<i>Příjmení, jméno</i>	<i>datum a místo narození</i>	<i>zaměst.</i>	<i>bydl.</i>	<i>dobu věznění, důvod</i>	<i>pobyty v KT</i>
Duží Emanuel	1. 11. 1903	zámečnick	Orlová		† G-R
Klimša Jan	23. 11. 1892	kovář		6. 8. 1944	G-R, nezvěstný
Koczur Josef		dělník	Bohumín	KSČ	G-R, nezvěstný
Kolářek Josef		horník	Orlová	KSČ	† G-R
Kubín František		natěrač	M. Ostrava-Hulváky	KSČ	G-R, nezvěstný
Lachowicz Stanislav				1944	G-R
Mencner Augustin	12. 8. 1900	redaktor	Dětmarovice	20. 6. 1944	1941 Gusen, G-R, †18. 11. 1947 v Opavě
Poštulka Bedřich	23. 10. 1912	klempíř	Heřmanice	23. 4. 1940	Ratibor, Breslau, G-R †
Prokop Josef		horník	M. Ostrava		† G-R
Urbánek Antonín		horník	M. Ostrava	1 rok	† G-R
Bachner Mořic	26. 2. 1897	řezník	M. Ostrava	rasové 15. 3. 1939– 28. 5. 1945	Wadowice, Terezín, Osvětim, G-R, Buchenwald, †1981
Beňa Alois					Osvětim, Mírov, G-R, Litoměřice
Gemrotová Marta	12. 1. 1915		Šenov o. Frýdek-Místek	13. 10. 1944– 18. 4. 1945	Ratibor, Breslau-Hirschberg, Leipzig
Grešík Vladislav ing.			M. Ostrava	přechovávání partyzánů	Mauthausen, Osvětim, G-R
Helísek Miroslav			M. Ostrava		G-R
Hrabovský Alfons			M. Ostrava		G-R
Hrušecká Johanna			M. Ostrava		Osvětim, G-R
Kapelnek Miroslav			M. Ostrava		G-R
Kolářová Herta	6. 9. 1914 Zábřeh n. O.		M. Ostrava	7. 3. 1942– 5. 5. 1945 rasové dův.	Chrastava
Kolder Rudolf					Flossenbürg, Ratibor, Breslau, Wohlau, G-R
Kozel Žitomír			M. Ostrava		Brno, Breslau, G-R
Langer Adolf	23. 5. 1917 Prostěj. Suchá		M. Ostrava	rasové	Těšín, Ottmachau, Dora, G-R, Bunzlau, Bergen-Belsen
Lukaščík Emanuel.					G-R
Marek Jan			M. Ostrava		Breslau, G-R

Miller František			M. Ostrava		Breslau, G-R
Štýbr Bohumil	17. 5. 1906 Slez. Ostrava		M. Ostrava	protistát. činnost	Ostrava, Berlin, G-R, Gross-Strehlitz G-R, Litoměřice- Richard G-R
Šupina Jan					
Švell Jiří			M. Ostrava	rasové dův.	Sosnowiec, Mauthausen, Peiskretscham (Pyskowitz), G-R, Klettendorf, Ludwigsdorf
Teichnerová Klára	17. 11. 1911 Osvětim				Buchenwald, Osvětim, Terezín, G-R
Velemínský Jiří MUDr.			M. Ostrava		G-R, neznámý
Bortlík Richard	24. 7. 1896 Ostravice		Hať	zpravo- dájská činnost	G-R, Flossenbürg,
Glogar Josef	13. 1. 1904 Slavkov u Opavy	obchod- ník		odboj 19. 2. 1944 †	†
Lihotský Jaroslav	1917 Polanka n. O.		Hlučín	5. 10. 1942	G-R †16. 10. 1942
Novák František	30. 8. 1883 Kravaře	zедn. mistr	Kravaře	KSČ, odboj 1941	G-R, zahynul 23. 12. 1944 na pochodu smrti
Trunčík Čeněk	24. 7. 1895 Kravaře	zедn. polír	Kravaře	9. 1. 1941 odboj	† G-R 23. 4. 1943
Vrkoslav Bohumil	4. 8. 1880 Vojtěšice		Tříč u Jab- lonce n. J.		G-R, †1. 2. 1942
Hejduk František	10. 7. 1900 Chabařovice		Ohrazenice u Turnova		G-R, tam popraven 16. 9. 1943
Tůma Bohuslav	7. 11. 1923 Olešnice		Olešnice u Turnova		† G-R 24. 1. 1944
Vodsedálková Marie	22. 2. 1908 Ústí n. Orł.			zatčena 8. 1. 1944	Terezín, G-R, Osvětim, Buchenwald, Bergen-Belsen

Prameny a literatura:

- Soupis příslušníků zahraničního vojska, partyzánských skupin a vězňů koncentračních táborů a nacistických káznic. Městský výbor Čs. Svazu protifašistických bojovníků v Ostravě
- Kartotéka politických vězňů, ČSPB Ostrava I, II
- Kartotéka obětí z řad KSČ (z r. 1946), MRBO Ostrava
- Dva dopisy Stanislava Lechowicze matce z koncentračního tábora Gross-Rosen, 14. 10. a 12. 11. 1944, uloženy v MRBO Ostrava, sign. II E 88, 89
- Na paměť obětí fašistické okupace v letech 1938–1945 okresu Opava. Strojopis. Zpracoval Maxmilián Trupar k 31. 12. 1981. Uloženo u OV ČSPB v Opavě
- Kartotéka žijících politických vězňů okresu Opava. ČSPB Opava
- Oldřich Rydval: Semilsko v boji za svobodu 1938–1945. Semily 1985. Vydal ČSPB Semily, 248 s. a obrazové přílohy.
- Pamiętamy. Vydal Polski Związek Kulturalno-Oświatowy, Český Těšín 1986.

POCHOD SMRTI ZE SCHWARZHEIDE DO TEREZÍNA

MAREK POLONCARZ

Druhá světová válka v nás obvykle vyvolává myšlenky o desítkách milionů zahynulých, o nevídaném rozsahu válečných operací, ale také představy o hrůzách, které přivedl na svět německý nacismus, o genocidě, jejímž symbolem se staly koncentrační tábory.

Československo nepatří k zemím, v nichž nacisté vybudovali zrudný systém velkých koncentračních táborů. Rozmísťovali zde především jejich pobočky, případně menší pracovní a sběrné tábory. Výjimkou v tomto směru byl Terezín. A právě s Terezínem a přesněji řečeno s židovským táborem, tzv. ghettem, jsou spojeny osudy vězňů koncentračního tábora Schwarzheide. Lze říci, že jsou s ním spojeny dokonce dvojnásobně: jednak tím, že se právě tam začaly odvíjet, jednak tím, že pro řadu z nich druhá světová válka skončila v Terezíně.

S koncentračními tábory jsou spojeny nejtěžší zločiny, které nacismus spáchal na porobených národech. Je to především přímé vyhlazování, ale také postupné vraždění prostřednictvím otročké práce a hladu, prostřednictvím nelidských podmínek existence, násobených terorem ze strany dozorců. Vyvrcholením procesu genocidy byly události, které sice na jedné straně zvěštovaly blížící se konec války a tedy i konec nacistické hrůzovlády, ale na druhé straně přinášely přeživším vězňům nová utrpení v podobě likvidací táborů a pochodů smrti. Nacisté na ně vyhnali desítky tisíc polomrtvých, zbídačených lidských stínů. Právě historii jednoho z nich – pochodu smrti ze Schwarzheide do Terezína – chceme čtenáři přiblížit.

Jeho historii bylo možné zmapovat především na základě informací, které poskytli očití svědkové těchto událostí, zejména samotní účastníci pochodu. Jednalo se převážně o jejich vzpomínky, poznámky, někdy rovněž svědecké výpovědi. Většina z nich, stejně jako jiné písemnosti spojené s pochodem smrti ze Schwarzheide do Terezína, byla díky úsilí pracovníků Památníku Terezín shromážděna ve zdejších archívu. Je nutné zdůraznit, že nejbohatší materiál v této otázce poskytli Karel Karlovský a Jiří Lom. Právě Karel Karlovský už po válce sepsal všechny

jemu známé údaje, které obsahovaly stručný popis pochodu, seznam části spoluvězňů i řadu jmen zemřelých jak v táboře, tak na pochodu smrti. Druhým významným zdrojem informací o tomto pochodu je deník zdravotníka z řad vězňů, Heinricha Rödera, který je nám bohužel známý pouze z citací v německé literatuře k tématu. Tento deník a dále přímá spolupráce s některými bývalými vězni, byly hlavními podklady pro badatelskou práci studentů z tehdejší NDR, sdružených v kroužku mladých historiků, který působí v Sebnitz. Skupina studentů se otázkou pochodu smrti ze Schwarzheide do Terezína zabývá už řadu let, ačkoliv je nutné dodat, že se zajímají především o tu jeho část, která se odehrála na území Německa.

I. Charakteristika KT Schwarzheide

Pobočka koncentračního tábora Sachsenhausen ve Schwarzheide byla založena nacisty v létě roku 1944.¹⁾ Jejím účelem bylo zajistit dostatečné množství levné pracovní síly pro závod na výrobu pohonných hmot koncernu Brabag (Braunkohle Benzin AG), který měl nezanedbatelný strategický význam pro zásobování nacistické armády. Vzhledem k tomu, že spojenecké nálety 28. 5. 1944 a 21. 6. 1944 si vyžádaly oběti na životech zaměstnanců a také velmi silně poškodily výrobní celek, takže musela být dokonce na určitou dobu zastavena výroba, bylo nacistickými úřady rozhodnuto o zřízení pobočky koncentračního tábora. Vězni měli být využíváni k provádění nejtěžších a nejnebezpečnějších prací v místech zvláště vystavených případným dalším náletům.

Samotný tábor byl zbudován v obci Schwarzheide nedaleko dálnice a sestával z baráků postavených speciálně pro tento účel. Jediným vybavením byly dvouposchodové kavalce. Území tábora bylo obeháno dvojitým plotem z ostnatého drátu. Mezi ploty se nacházely čtyři strážní věže se světlomety a kulomety. Navíc se v tomto prostoru pohybovaly hlídky SS.

Ve funkci velitele tábora působil SS-Hauptsturmführer Franz Sokol, kterému vězni přezdívali „Gumička“, protože je bil gumovou hadicí.

Denní režim, strava, oblečení a označení vězňů se v zásadě podobalo ostatním koncentračním táborům. Bylo to podle vězňů stejné peklo jako ostatní nacistická zařízení. Hlad, nemoci, vysilující práce, nekonečné nástupy, teror ze strany dozorců, vraždy, to byla každodenní realita Schwarzheide.

Všichni práceschopní vězňové byli rozděleni do přibližně dvaceti pracovních skupin (komand). Zabývali se odklizením následků bombardování, rekonstrukčními pracemi, dále pak pracovali při vyhrabávání nevybuchlých bomb, při nakládání vagónů, na stavbách protiletectkých krytů a v roce 1945 rovněž na stavbě protitankových zátarasů přímo v areálu závodu a kolem něj. V dílnách přímo v táboře pracovali vybraní vězňové, kteří měli příslušnou kvalifikaci, jako elektrikáři, truhláři, automechanici, instalatéri, krejčí a obuvníci.

První skupinou vězňů, která přišla do nově zřízené pobočky, bylo pracovní komando v počtu sedmi osob, přivezené z kmenového tábora v Sachsenhausenu 1. července 1944. Jeho vedením byl pověřen SS-Unterscharführer Hermann Bleser. Tento člověk zastával později v táboře funkci Rapportführera a podle slov bývalého vězně Karlovského „uvítal“ hlavní skupinu vězňů po jejím příchodu do tábora „s rákoskou v ruce a hned také vězně bil. Od té doby jsme mu říkali Rákoska (Rohrstock).“²⁾

Zmíněný transport se stal základem osazenstva pobočky. Byla to zpočátku tisícovka vězňů židovského původu, která byla do Schwarzheide vypravená 1. července 1944 z tzv. rodinného tábora BIIb v Osvětimi-Březince, určeného pro židovské vězně přivezené z Terezína. Tento transport přibyl na místo určení 3. července. Během další existence tábora sem přišly ještě další skupiny vězňů, které počet vězňů ve Schwarzheide zvyšovaly, na druhé straně však řada vězňů byla z pobočky deportována jinam. Podle dostupných informací ještě v roce 1944 byl tábor doplněn skupinou židovských vězňů pocházejících z různých evropských států.³⁾ Jejich počet se nám však nepodařilo zjistit. Rovněž v roce 1945 byli do tábora deportováni další vězni. Víme o velkém transportu asi 300 osob, který byl do Schwarzheide přivezen 7. března 1945. Ze svědectví K. Karlovského vyplývá, že šlo především o občany Sovětského svazu, Poláky, Francouze, z nichž zdaleka ne všichni byli židovského původu.⁴⁾

Na druhé straně vězňové z tábora ubývali. Část z nich byla převezena do jiných táborů. Převážně šlo o transporty, které odvážely ze Schwarzheide vězně práce neschopné, nemocné, případně raněné. Nemáme k dispozici přesné údaje, víme ale, že například 4. října 1944 bylo asi 15 nemocných osob převezeno do KT Lieberose.⁵⁾ H. Pulda ve své práci sice tvrdí, že o jejich osudech nejsou žádné zprávy, ale v sešitě K. Karlovského u alespoň jednoho jména je uvedena poválečná adresa, což znamená, že dotyčný pobyt v tomto táboře přežil.

Největší skupina vězňů byla odsunuta z tábora 23. února 1945. Šlo

o tři sta osob, nemocných vězňů a s nimi rovněž ošetřujících lékařů, kteří byli odvezeni do KT Bergen-Belsen, kde zřejmě všichni zahynuli v plynových komorách.⁶⁾ Nedlouho před evakuací, 22. března 1945, byl neznámý počet osob zraněných během náletu deportován do kmenového tábora. Ještě těsně před likvidací tábora 15. dubna 1945 byla další skupina vězňů převezena do Sachsenhausenu. Šlo o lidi pochodu neschopné.⁷⁾

Změny počtu osazenstva tábora byly vyvolány rovněž úmrtností vězňů. Je obtížné přesně určit počet osob, které v KT Schwarzheide zahynuly. Poměrně velká část vězňů zemřela v důsledku nelidského zacházení, hladu a vyčerpávající práce. Další se stali obětí vražd spáchaných esesáky. Nakonec řada vězňů zahynula při spojeneckých náletech na tábor. Například 24. srpna 1944 bomba, která zasáhla blok č. 2, usmrtila šestnáct vězňů a čtyři další zemřeli později na následky zranění.⁸⁾ Nálet 17. března 1945 si rovněž vyžádal lidské oběti.⁹⁾ Ze seznamu zemřelých vězňů¹⁰⁾ dále vyplývá, že jenom v období od 29. září 1944 do 7. února 1945 zemřelo v táboře nejméně sto sedm osob. Jeden z vězňů, který plnil určitou dobu funkci Lagerälteste – Alfred Kapelke – uvádí, že jenom v opuštěném lomu bylo zahrabáno přibližně sto padesát až dvě stě zemřelých. Podle údajů získaných ze zmíněného seznamu, excerpce úředních listů Republiky Československé a sešitu K. Karlovského dosáhl počet vězňů, kteří zemřeli v táboře, sto sedmdesát osm osob. Ani tento údaj však není zcela úplný, jednak vzhledem k délce období, jež zmíněný seznam zahrnuje, jednak proto, že nelze očekávat, že oznámení o pohřbovaných se týkalo všech zemřelých. Mohlo jít pouze o případy, kdy existovali pozůstatci po zemřelém. Nakonec ani sešit bývalého vězně nemohl zachytit všechny údaje o táboře. Můžeme předpokládat, že počet obětí v Schwarzheide překročil dvě stě osob a možná dosáhl i tří set.

Pokud zvážíme nepřilíš vysoký celkový počet vězněných a krátkou dobu existence tábora, je to poměrně vysoké číslo, které jenom potvrzuje, že tato pobočka byla typickým příkladem nacistického koncentračního tábora se všemi jeho hrůzami.

II. Pochod smrti

Příprava k případné evakuaci tábora byla zahájena 5. února 1945. Skutečná evakuace začala až v souvislosti s přibližováním se Sovětské armády k táboru. 18. dubna, to znamená tři dny před vstupem sovět-

ských vojsk do Schwarzheide (21. dubna 1945), byli zbývající vězňové vyhnáni na pochod smrti. Počet účastníků transportu nelze jednoznačně určit. Odhady jsou rozdílné a pohybují se od 500 do 1 000 osob.¹¹⁾ Přikláníme se spíše k nižším počtům, lze předpokládat, že se jednalo o skupinu kolem 550–650 osob. S kolonou vězňů odcházel z tábora poměrně velký doprovod dozorců a strážných. Vedením pochodu byl pověřen Unterscharführer Bleser. Nacisté zvolili pro pochod trasu směrem na Ruhland a Bernsdorf. Nakonec se však museli od plánované cesty odklonit a pochodovali přes Schwepnitz do Kamenz. Na úseku mezi Schwarzheide a Kamenz se zřejmě jednou zastavili na nocleh, jelikož do Kamenz dorazili 19. dubna. Bližší údaje o místě noclehu však k dispozici nemáme. Vedení pochodu počítalo s tím, že v této obci se zdrží delší dobu, ale příští ráno 20. dubna esesáci nařídili urychlený nástup a odchod. Důvodem byl fakt, že tentýž den začal tankový průlom Sovětské armády, který ostatně mimo jiné vedl i k osvobození Schwarzheide. Nacisté se právem obávali, že by palba mohla přímo zasáhnout samotnou kolonu.

Skupina se tedy vydala na cestu směrem na Neustadt. Během dne zemřelo šest vězňů, kteří byli večer pohřbeni na hřbitovním vrchu před Neustadtem.¹²⁾ Noc účastníci pochodu strávili patrně pod širým nebem. Další den se prakticky významně neposunuli a spali opět nedaleko od Neustadtu, poblíž pomocného letiště v Langenburkersdorfu. Rovněž tam vězňové pohřbili dalších pět zemřelých kamarádů.¹³⁾

Dále trasa pochodu vedla přes Saupsdorf, kam dorazili 22. dubna. Cesta si opět vyžádala oběti na životech, tentokrát šest. Jejich těla byla zahrabána v jílové jámě mimo obec.¹⁴⁾

V Saupsdorfu byli vězňové ubytováni v hospodářských staveních dvou statků. Syn jednoho z rolníků vzpomíná, že právě v jejich stodole strávila noc část účastníků pochodu. Strašně vyhladovělí vězni si v pařáku připravovali brambory a nějakou polévku v podstatě ze žrádla pro prasata.¹⁵⁾

23. dubna vězňové opět nastoupili na pochod. Ten den jejich cesta vedla do Hinterhermsdorfu. Trasu pochodu stále značily nové oběti. Asi 8 km za Saupsdorfem bylo pohřbeno osm vězňů.¹⁶⁾ Odpoledne pochod pokračoval. Osm osob, jež zahynuly na úseku z Räumicht do Khaatal, bylo zahrabáno na lesní louce v Kirnitschthal.¹⁷⁾ Tím v podstatě končí první etapa pochodu, která probíhala na území Německa.

Ještě týž den vězni překročili dnešní československou hranici a dorazili do městečka Horní Chřibská, kde jim za přístřeší posloužila budova sklárny bývalé firmy Meier.¹⁸⁾ Během noci na následky věznění a vyčerpáním zemřelo v továrně dvanáct osob.¹⁹⁾

Další ráno Unterscharführer Bleser oznámil, že podle informace průmyslové stráže někteří vězňové ukradli francouzským zajatcům chleba a žádal, aby se viníci přiznali. Jelikož se tak nestalo, vybral k potrestání pět osob. Vyvolaní měli za úkol odvézt na katolický hřbitov v Horní Chřibské těla zemřelých spoluvězňů, vykopat tam velikou jámu a do ní mrtvolu uložit. Později byli sami tito vězňové za hřbitovní zdi zastřeleni. Jeden z nich využil příhodné chvíle a pokusil se o útěk, ale byl chycen a popraven dodatečně.²⁰⁾

Z Horní Chřibské směřovala cesta transportu do Varnsdorfu. Zamířili tam zejména proto, že nacisté doprovázející vězně v té době už neměli žádné informace o aktuální válečné a politické situaci a v jejich řadách nastal určitý zmatek. Navíc výrazně stoupala nespokojenost v řadách vězňů a stále častěji byly i rozpory mezi samotnými dozorcí. Ve Varnsdorfu se pochod zdržel deset dní; do 5. května 1945. Vězni byli během pobytu ve městě ubytováni ve výrobní hale přádelny bavlny Christian Häbler (dnes se v této budově v ulici Karoliny Světlé nachází část dílen SOU strojírenského TOS Varnsdorf), nacházející se v prvním patře budovy. Stroje byly odtud vyklizeny, zbyly pouze transmisy. V prosklené místnůstce uprostřed haly, určené původně zřejmě pro mistra, si zřídili marodku pro nejvíce postižené kamarády. Během desetidenního pobytu ve Varnsdorfu byli vězňové nasazeni na zákopové práce. Část účastníků pochodu byla dočasně umístěna v Grossschönau. Po celou dobu přetrvávaly potíže se získáváním potravy, vězňové byli ponecháni prakticky bez jídla, a proto jedli všechno, co se jim podařilo sehnat, včetně trávy a koprů.

Došlo zde k dalším tragickým událostem. 29. dubna byli ve sklepe továrny zastřeleni dva vězňové a o tři dny později – 2. května – další dva.²¹⁾ Podle výpovědí svědků – spoluvězňů – se nejednalo o trest, nýbrž o likvidaci vězňů nejvíce vyčerpaných útrapami věznění a pochodu, tzv. muslimanů. Nacisté se totiž snažili tříditi vězně podle jejich zdravotního stavu a zbavovat se tak nejslabších. Spoluvězni dělali vše, aby této zločinné činnosti zabránili, pokoušeli se nemocné kamarády zachránit tím, že je schovávali mezi sebou, ale bohužel ne vždy se jim je podařilo tímto způsobem udržet při životě. Kromě těchto zavražděných vězňů 30. dubna zemřeli vyčerpáním dva, 3. května jeden a 5. května opět dva lidé.²²⁾

Nacisté, přes blížící se konec války a možná právě proto, stále více projevovali svou surovost a krutost. Potvrzením toho byla mimo jiné poprava uskutečněná 1. května 1945. Bývalý vězeň Karlovský celou událost popisuje takto: „. . . Polák Blodek byl hladový a šel směrem k bráně

továrny, aniž se pokoušel o nějaký útěk. Byl však chycen jakoby pro pokus útěku, přiveden do prvního poschodí v továrně, kde jsme byli umístěni. Bleser sebral u mne v bedničce kus telefonního ocelového drátu, přehodil ho přes transmisi, postavil na výšku bedýnku s pískem (tato sloužila k protipožárnímu opatření), na bedýnku si musel stoupnout Blodek, Bleser mu hodil smyčku z drátu na krk, bedýnku pak podtrhl a Blodek se uškrtil. Této exekuci jsme museli všichni přihlížet.²³⁾

5. května byli všichni vězňové na rozkaz Hauptsturmführera Sokola a Unterscharführera Blesera rozděleni do dvou skupin „arijské“ a „nearijské“, a zde také jejich společná cesta skončila. „Arijská“ skupina, tzn. osoby, které nebyly pronásledovány z důvodů rasových, čítala podle odhadu Karla Karlovského přibližně 220 osob a sestávala z vězňů, kteří přišli do Schwarzheide na podzim roku 1944 a začátkem roku 1945. Tato skupina později odešla z Varnsdorfu pěšky směrem na Nový Bor a byla nakonec osvobozena 10. května 1945 v obci Skalice u České Lípy (tehdy Langenau).

Zbytek, to znamená něco přes 250 osob, tvořili vězňové židovského původu. Pro tuto druhou skupinu po dlouhém čekání ve Varnsdorfu nacisté sehnali 5. května otevřené uhelné vagóny, které měly posloužit dalšímu transportu. Ještě též den byli vězni po železnici dopraveni do České Lípy, kde byly vagóny odstaveny na vedlejší kolej a stály tam do 7. května. Po celou dobu platil přísný zákaz vycházení z vlaku. Vězňové byli opět ponecháni bez jídla a teprve 7. května je objevili němečtí železničáři a nádražní dělníci, kteří jim i přes odpor dozorců přinesli chléb a polévku.

Jak cestou z Varnsdorfu, tak i během zastávky v České Lípě silně přšelo a vagóny byly plné vody, nebylo možné si tedy ani sednout, ani lehnout. Útrapy cesty, chlad a déšť a později i nečekaně poskytnutá vydatnější strava způsobily další výrazné zhoršení zdravotního stavu řady vězňů. V období od 5. do 7. května zemřelo sedmáct lidí, kteří byli později pohřbeni v lese nedaleko Sosnové (dnes je součástí České Lípy).²⁴⁾ K. Karlovský uvádí, že oběti byly před pohřbem vyslečeny donaha. Přesto, že někteří z nich ještě projevovali známky života, byli večer všichni zahrabáni.²⁵⁾

Poslední etapa pochodu smrti trvala jen jeden den a vedla vlakem z České Lípy do Litoměřic na Horní nádraží, odkud pak museli vězňové jít pěšky směrem na Terezín. Nacisté zvolili Terezín jako cíl pochodu zřejmě už dříve, protože ještě během jízdy se vypytavali vězňů, kdo zná cestu právě do Terezína.²⁶⁾

V Litoměřicích účastníci zbytku pochodu naložili mrtvolky a kamarády

neschopné chůze na vozík na mléko, aby i je mohli přepravit oněch 5 kilometrů do místa určení. Na terezínské křižovatce, kde od roku 1939 probíhala hranice mezi protektorátem a územím tzv. říše, doprovod dozorců vězně nečekaně opustil. Stalo se to večer, přibližně kolem 23. hodiny. Kolona se sama vydala do bývalého ghetta, které už v té době bylo v péči Mezinárodního červeného kříže. Ze vzpomínek vězňů vyplývá, že krátce nato potkali na cestě auto, které podle jedněch odvezlo nejvíce postižené rovnou do města, podle jiných pouze přivolalo pomoc. Každopádně byli nemocní odvezeni do města a umístěni v pomocných nemocnicích, kde se jim dostalo potřebného lékařského ošetření.²⁷⁾ Ostatní vězňové, schopní samostatné chůze, došli do Terezína pěšky a pokud nevyžadovali akutní zdravotnickou pomoc, nebyli ani do nemocnic přijímáni a v následujících dnech se o sebe museli postarat sami. Jak vzpomínají, první noc strávili v nějakém skladě nábytku.²⁸⁾ Tím v podstatě pochod smrti ze Schwarzheide do Terezína skončil. Postupně se jeho účastníci, stejně jako ostatní vězňové, kteří přebývali v ghettu, podle zdravotního stavu a dalších okolností vraceli do svých domovů a zapojovali se do normálního života. Ale i tyto poslední dny si ještě vyžádaly další oběti. Ve vlaku z České Lípy do Litoměřic a později v Litoměřicích a na cestě do Terezína zemřelo ještě pět osob a v samotném Terezíně v období od 8. do 10. května podlehl nemocím a vyčerpání další tři vězňové.²⁹⁾

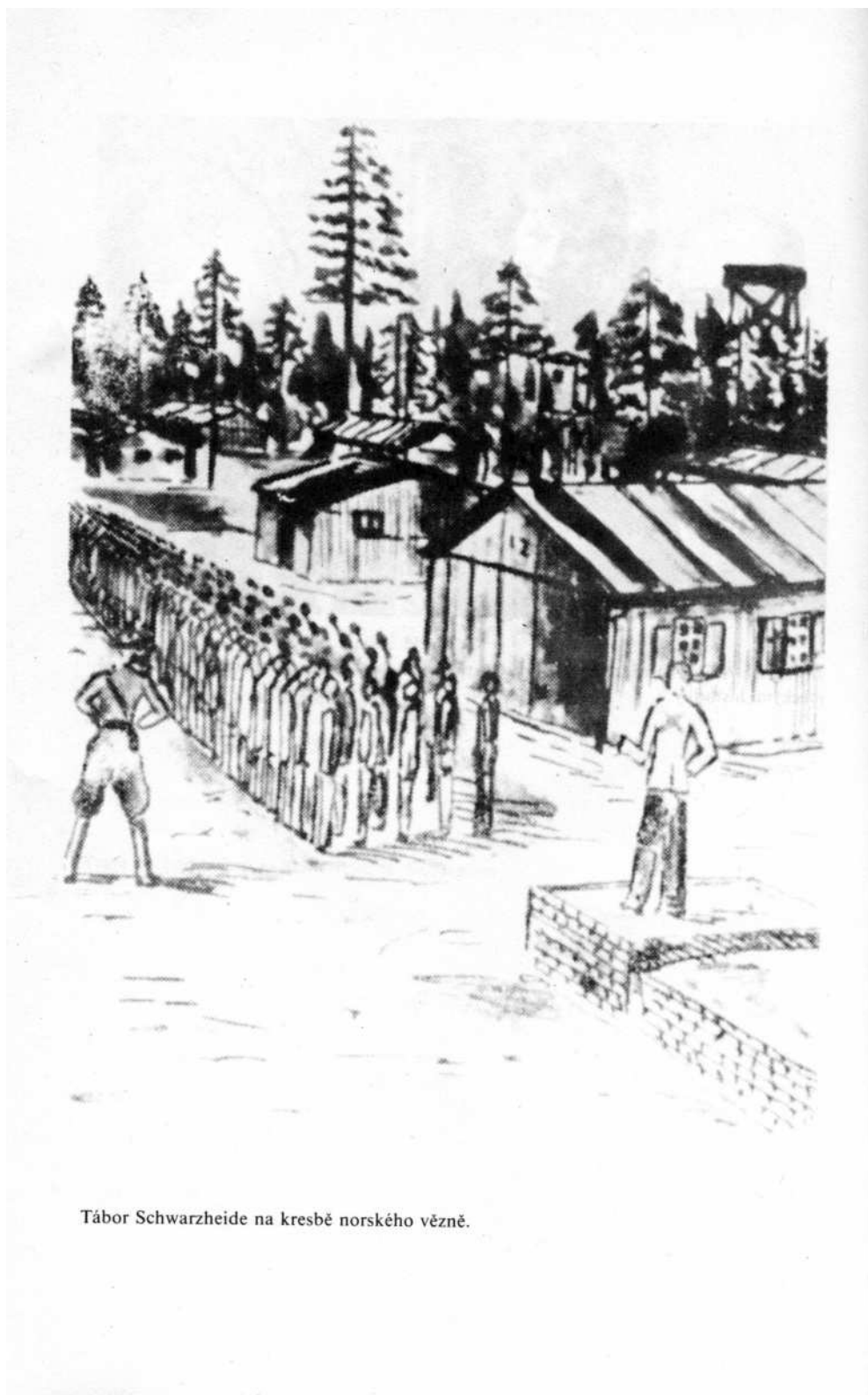
Co říci závěrem? Pochod smrti ze Schwarzheide do Terezína nepatří k těm nejnámějším tragickým událostem druhé světové války. Mluví se o něm zřídka tím spíše, že očitých svědků je den ode dne méně. Právě proto musíme udělat vše, aby se na tuto tragédii nikdy nezapomnělo. Bilance 23 dnů (od počátku pochodu) je totiž otřesná. Z viny nacistických zločinců zemřelo zcela zbytečně celkem osmdesát pět nevinných lidí, jejichž hroby jsou roztroušeny na území dvou států – Německa a Československa. Nechť jsou pro nás všechny varováním před nebezpečím války a pokusy o obrodu nacismu!

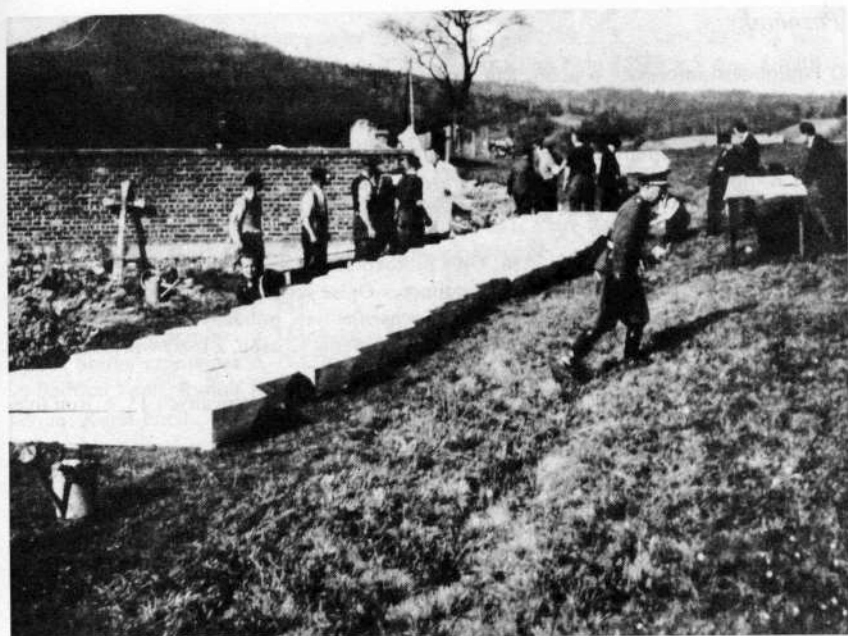
Trasa pochodu smrti ze Schwarzheide do Terezína.

Jiří Lom a Arnošt Pešek, dva z vězňů, kteří přežili pochod ze Schwarzheide, s mladými německými historiky.

Tábor Schwarzheide na kresbě norského vězně.

Poválečná exhumace účastníků pochodu, kteří zemřeli v Horní Chříbské.

Poznámky:

- ¹⁾ Podrobnější informace o pobočném táboře Schwarzheide najde čtenář v práci: Pulda, Heinz: *Das Aussenlager Schwarzheide des KZ Sachsenhausen*, SED Kreisleitung Senftenberg (rok vydání neúdan).
- ²⁾ Opis protokolu sepsaného u Městského soudu v Praze dne 16. 6. 1969 o výpovědi svědka Karla Karlovského ve věci vyšetřování vražd v pobočném táboře Schwarzheide-Senftenberg, viz PT, KT, A 2/84 (dále jen „Opis protokolu“).
- ³⁾ Pulda, Heinz: c. d., s. 21
- ⁴⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 757, 1256; Opis protokolu.
- ⁵⁾ Počet 15 uvádí práce H. Puldy: c. d., zatímco v Opise sešitu, viz PT, KT, A 3/84, který zhotovil Karel Karlovský, bývalý vězeň KT Sachsenhausen, pobočný tábor Schwarzheide (dále jen „Opis sešitu“), a v Opise protokolu je uvedeno 12 osob, z toho 9 příjmením.
- ⁶⁾ Opis protokolu, Opis sešitu
- ⁷⁾ Příjmení sedmi deportovaných 22. 3. a devíti ze skupiny deportovaných 15. 4. jsou uvedena v Opise sešitu.
- ⁸⁾ Z celkového počtu obětí je uvedeno v Opise sešitu 5 příjmení – Ota Adler, Vilém Freudenfeld, Walter Fischer, Ludvík Kohn, Josef Poláček.
- ⁹⁾ H. Pulda mluví o 9 zahynulých, z Opisu protokolu však vyplývá, že jich bylo 14. V Opise sešitu jsou uvedeni: Leo Bass, Jan Herrmann, Jindřich Kreidler, Lederer, Jindřich Löwenbach, Arnošt Reiss, MVDr. Šťastný, Bernard Thein, Kurt Weinberger a pět neznámých.
- ¹⁰⁾ PT, KT, A 69/87 (Seznam zemřelých)
- ¹¹⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 757, 875 a 1550. Např. ve vzpomínkách č. 757 a 875 se uvádí 1 000 osob, ve vzpomínce č. 1 550–850 osob. Počet přibližně 600 vězňů uvádí práce Kühle, Barbara: *Die Todesmärsche der Häftlinge des KZ Sachsenhausen, Oranienburg 1985*, s. 17. Po sečtení údajů obsažených v Opise protokolu a Opise sešitu dosáhli jsme počtu asi 550 vězňů.
- ¹²⁾ Dle Opisu sešitu to byli: Egon Bellak, Robert Kuffler, František König, Jan Lustig, Milan Mahrer, Alfred Weinstein. (V následujících poznámkách jména zemřelých budou citována vždy ze stejného pramene – Opisu sešitu).
- ¹³⁾ Bedřich Pollak – vězeňské číslo 85857, Josef Trakatsch – 86090, Polák Nowicki – 105839 a dva neznámí francouzští vězňové s čísly 114673 a 118724.
- ¹⁴⁾ Harry Braun – 85253, Josef Lichtenstern – 85714, Pavel Poláček – 85857, Josef Růžička – 85930, Oskar Sobota – 85962 a neznámý francouzský vězeň s číslem 115960.
- ¹⁵⁾ Viz *Dem Schweigen entrissen*, Sebnitz 1980, s. 26
- ¹⁶⁾ František Grünfeld – 85454, Kurt Klauber – 85600, Josef Kohut – 85632, Ota Ledeč – 85694, Arnošt Stern – 86049, Viktor Weisel – 86142 a dva neznámí vězňové s čísly 82990 a 60969.
- ¹⁷⁾ Herbert Altschul – 85180, Kurt Altschul – 85878, Pavel Fischer – 85343, Bedřich Kauffmann – 85587, Vilém Slatin – 85956, Ervín Teichner – 86070, Polák Matejski – 114137 a neznámý Francouz – 110705.
- ¹⁸⁾ PT, MP, Protokol o otevření hrobu v Horní Chřibské a exhumaci 23 osob.
- ¹⁹⁾ Jean Barbier – 58804, Ota Bergmann – 85223, René Gauly – 58562, Adalbert Grünfeld – 85453, Ota Klatscher – 85399, Karel Krajský – 85654, Evžen Nestel – 85800, Ota Pick – 85836, Jan Schiff – 85993, Leopold Schlesinger – 86003, Hugo Steckler – 86037 a neznámý ruský vězeň s číslem 86572.
- ²⁰⁾ Pavel Pick – 85834, Gabriel Pimental – 85842, Rudolf Salzer – 85941, neznámý polský vězeň s číslem 78811 a později Erich Reich – 85893.

21) 29. 4. – Julius Kohn – 85560, polský vězeň Rieber – 117199, 2. 5. – Kurt Süß, Ota Witz.

22) 30. 4. – Horn a Simone (Francouz), 3. 5. – Ernst Kahn číslo 85560 a 5. 5. – František Hartmann – 85474 a Kurt Immerglück číslo 85544.

23) Opis protokolu.

24) Richard Brauchbar – 85249, František Dušek – 85282, Israel Feldmann – 85323, Ota Frankenbusch, Eduard Friedmann – 85380, Petr Ganz – 85414, Jan Hellmann – 85489, Leo Kominik – 85636, Emanuel Lederer – 85696, Viktor Lederer – 85702, Adolf Neumann – 85805, Pavel Neumann – 85809, Jan Pless – 85841, Kurt Rosenbaum – 85918, Karel Stadler – 86025, Jan Wiener – 86145 a František Fleischer.

25) Opis protokolu

26) PT, Sbirka vzpomínek č. 733

27) PT, Sbirka vzpomínek č. 733, 1266, 1550 a 1559

28) PT, Sbirka vzpomínek č. 733, 1550, 1559

29) Bedřich Fantl, Rudolf Feith, René Lustig, ing. Jan Salz a Zunterstein – na cestě do Terezína; Karel Fuchs, Kurt Reach a Josef Stein v Terezíně.

TEREZÍN A POHLEDNICE

JAROSLAV HOUDEK

I věci na první pohled zcela běžné každodenní potřeby mají svou historii. Tak je tomu i v případě pohlednic, které se svým vývojem a trvajícím přítomností staly mnohdy nezastupitelnou součástí naší kulturní historie. Poskytují nám obraz vývoje té které společnosti, vrstvy nebo skupiny obyvatel, zachycují vzhled měst, oblastí i jednotlivých zajímavostí architektury z určitých časových období. Pohlednice patří nedílně k životu člověka i dnes. K jejich výrobě je využívána nejmodernější technika, výrobci a tiskaři se skýtají široké možnosti aplikování nápadů, jež zaručují rozmanitost a stálou obměnu prakticky pro všechny tematické žánry.

Náš příspěvek chce čtenáře seznámit s okruhem pohlednic, jejichž vznik byl bezprostředně podmíněn dějinnými událostmi a vývojem v Terezíně od jeho založení přes tragické období 2. světové války až k současnosti.

Pevnostní město Terezín (původně německy Theresienstadt) bylo od počátku svého vzniku předmětem různých dobových vyobrazení, kreseb a ilustrací, které v pozdější době doplnily i pohlednice.

Založení pevnosti plně podporoval sám císař Josef II. Při svých návštěvách v nedalekých Litoměřicích v letech 1766, 1771 a 1778 sám osobně prohlédl místo, které přicházelo v úvahu pro opevnění. Konečné císařovo rozhodnutí o stavbě pevnosti v prostoru Litoměřic padlo již počátkem roku 1780. O významu, jaký přikládal Josef II. stavbě pevnosti, svědčí i jeho účast při položení základního kamene dne 10. října 1780. Z tohoto důvodu se na prvních uměleckých vyobrazeních souvisejících s městem Terezínem objevuje právě akt položení základního kamene k pevnosti za účasti císaře.

Terezín je vzhledem ke svému pevnostnímu statutu od počátku spojen s činností a působením vojenských jednotek a sborů. Za autora projektu pevnosti je obvykle považován generál, hrabě Karl Pellegrini, literatura německá uvádí jako hlavního autora projektu generála, svobodného pána Franze von Bauera. Vlastní stavbu však nepochybně řídil plukov-

nik ing. Karl Niklas, svobodný pán von Steinmetz (později generál a maršál, který byl také od roku 1789 až do své smrti roku 1798 velitelem Terezína). Na výstavbě pevnosti se podíleli také další významní vojenští inženýři té doby, patřící zřejmě k inteligenční špičce císařovy armády. Jejich jména a hodnosti lze vyčíst z dochovalých plánů a výkresů, které dodnes překvapují svou přesností a dokonalostí. Některé projekty se pak staly, již vzhledem k zajímavým tvarům pevnostního opevnění, podkladem pro dobová vyobrazení, příležitostné tisky a také pohlednice.

Civilní řemeslná výroba a obchod začaly do Terezína pronikat až po roce 1782, kdy byl Terezín povýšen na svobodné královské město a udělen mu osidlovací patent. Samotné město bylo také řízeno až do roku 1830 litoměřickým magistrátem a teprve po tomto roce se dá hovořit o počátcích měšťanského podnikání v Terezíně. Výsady a práva města byly 5. prosince 1846 doplněny listinou, kterou spojená dvorská kancelář uděluje Terezínu městský znak a pečeť.

Pomineme-li první snahy o výtvarné zpodobnění města převážně v pracích amatérských výtvarníků, pak důležitým historicko-ikonografickým materiálem jako přímým předchůdcem pohlednic se staly první pokusy o zachycení tváře a života ve městě a hlavně pak z vojenského dění v Terezíně pomocí vznikající fotografie a tiskařské techniky světlotisku. Sem je nutno zařadit i dochované litografické tisky z vojenských přehlídek a slavností zdejších vojenských posádek. Jako příklad lze uvést litografický tisk vytištěný C. Henningem v Praze ke slavnostnímu svěcení praporu 42. pěšího pluku dne 6. července 1834. Tato slavnost sloužila zároveň k uctění památky 34 tisíc rakouských vojáků, padlých v bitvě u Wagramu s Napoleonovou armádou v roce 1809. Mezi další známé litografické tisky s motivy Terezína patří terezínská pevnost při záplavách z roku 1845 od C. W. Medana a Burgerova litografie Terezína v krajině s Labem a Řípem z roku 1850. Z tohoto období je známo mnoho dalších podrobných tisků, nelze však u nich jednoznačně určit autora a také kde byly vytištěny.¹⁾

Velký rozmach litografických tisků s náměty Terezína nastal ve druhé polovině 18. století. Jejich tisk se uskutečňoval většinou ve Vídni, v Praze, nedalekých Litoměřicích, někdy i jiných místech tehdejšího rakousko-uherského mocnářství. Ilustrované obrázky a listky s náměty Terezína rozšiřovali první terezínští obchodníci, kteří si ve vznikajícím městě začali budovat své domy a obchody. Mezi první obchodníky, kteří zde získali pozemky pro výstavbu svých domů, patřili Vincenz Maader (r. 1790) a Václav Hlaváček (r. 1791). Do Terezína však pronikali svou

obchodní činností obchodníci z nedalekých Litoměřic, což bylo ovlivňováno i příbuzenským vztahem Vincenze Maadera s litoměřickým obchodníkem a radním Ant. Gottfriedem Maaderem. Pro tyto účely byly využívány i litoměřické tiskárny různých majitelů. Mezi nejznámějšími byl litoměřický tiskař a vydavatel S. Tewels. Jeho ilustrované listky, prováděné ponejvíce technikou světlotisku a litografie, byly převážně s motivy terezínských hradeb, pevnostních bran, náměstí a význačných budov.

Terezín byl od počátku vzniku působištěm stálých vojenských jednotek. Proto se již koncem 19. století začínají na různých dobových ilustracích, skládaných a později i pohlednicích objevovat motivy z vojenského života. Přelom století znamenal velký rozmach právě ve výrobě a různých typech provedení těchto pohlednic. Terezínským obchodníkům plynul z jejich prodeje nemalý zisk, vždyť každý voják chtěl z doby své služby v Terezíně mít něco na památku a nebo ve formě poštovní zásilky obdarovat své blízké. K rychlému šíření tisku a popularizaci pohlednic přispělo i to, že se forma pozdravů, zvláště z vojny, stala v této době velmi oblíbená a módní. Protože na území města sloužili v rakousko-uherské armádě vojáci různých národností, byly texty tištěné na pohlednicích v různých jazycích, zejména v němčině, maďarštině, polštině a pochopitelně i v češtině. Z velkého množství zachovaných pohlednic tohoto žánru vidíme, že to byly pohlednice žertovné, doplněné veršičky nebo vojenskými hesly, místopisně ukazující prostory vojenských kasáren, strážnic a nechvalně známé vojenské věznice v Malé pevnosti. Zčásti byly náměty vojenských pohlednic přejímány i z reprodukcí různých novin a časopisů té doby (kupř. z pražského Kurýra).

Koncem 19. století zahájily svou činnost prvé tiskařské firmy také v Terezíně. Byly to tiskárny W. Liesslera (majitel A. Teuber) a J. Nohavce. Vedle své základní knihtiskařské činnosti začaly ve svém nákladu tisknout i pohlednice s terezínskými náměty. Znamenalo to značné obohacení terezínského trhu a rychlé šíření pohlednic i do jeho okolí.²⁾ Nakladatelství W. Liesslera se nezabývalo jen knihtiskařstvím. Do jeho obchodní činnosti patřil i sklad vojenských tiskopisů, tovární sklad papíru, prodej a výroba psacích kreslicích potřeb, knihářství, zhotovování kopiřovacích, účetních a zápisních knih a další. Ve společenství Liessler-Teuber působila firma až do konce 1. světové války. Po roce 1918 (až na počátku 2. světové války) byla vedena pouze W. Liesslerem.

Jedním z nejvýznamnějších tiskařů a nakladatelů v Terezíně byl Josef Nohavec.³⁾ Firma, do které patřila knihtiskárna, nakladatelství a obchod papírem, měla velký vliv na rozvoj pohlednic s terezínskými náměty,

hlavně zásluhou majitele a jeho velkého citového vztahu k městu Terezinu. V různorodé tiskařské činnosti se v nemalé míře také projevuje jeho vlastenectví, což mělo velký vliv na rozšíření českého živlu v Terezině.⁴⁾ Mezi první grafické techniky používané jeho dílnou patřil světlotisk a litografie. J. Nohavec začal také s pořadovým číslováním svých pohlednic. O širokém záběru této činnosti svědčí i dochovalé pořadové číslo 580, přičemž nutno dodat, že mnoho dalších pohlednic J. Nohavec vydal bez pořadového značení. Jeho číslování se objevuje především na pohlednicích místopisných a s vojenskými náměty. Na přelomu století tiskl J. Nohavec nemálo pohlednic dle objednávek svých obchodních partnerů z různých míst Čech i Moravy. (Jednalo se především o pohlednice místopisné, tištěné světlotiskem.) Mezi nejznámější a sběrateli nejvyhledávanější pak patří pohlednice měst zv. „na šišato“, doplňované často i menším veršíkem. I tyto, na zakázku tištěné pohlednice, pro své obchodní partnery J. Nohavec většinou čísloval.⁵⁾

V úvaze při hledání první pohlednice s terezínským námětem považují za nejpravděpodobnější období posledního dvacetiletí 19. století. Významný by zde měl být rok 1880, který souvisel s oslavami stého výročí založení Terezína. V této době by to mohly být již přitisky na různé firmenní a soukromé korespondenční listky s městskou i vojenskou tematikou. Své mohla sehrát i fotografie, v tomto období již značně rozšířená.⁶⁾ Za první barevnou pohlednici lze považovat litografii, vícezáběrovou montáž, odeslanou podle poštovního razítka roku 1896. První terezínské pohlednice mají text tištěný německy nebo německo-česky a koncem 19. století se objevuje i pouze česky. Někteří nakladatelé otiskují na pohlednicích s terezínskými náměty i letopočet jejich vydání, z počátku (u tzv. pohlednic s dlouhou adresou) na straně obrázkové, po roce 1905 již výhradně na straně adresní. Tato forma přetrvává až do období 2. světové války. Letopočtové značení tisku a výroby pohlednic je dokonalým vodítkem při jejich zařazování do přesného časového období. Vždyť na terezínských pohlednicích se velmi často opakují a objevují stejné náměty jen s nepatrnými odchylkami, někdy ani to ne. Jedinou orientací pak je otisk poštovního razítka, které však nemusí vždy přesně určit stáří pohlednice (vzhledem k době jejího vydání, zakoupení a vlastnímu poštovnímu použití).

Vznikem samostatného československého státu se po 28. říjnu 1918 objevují na terezínských pohlednicích s německo-českými tištěnými texty různé přetisky, škrtnání a vymazávání německých nápisů. V některých případech je na pohlednicích přelepována nebo přetiskována rakouská orlice českým symbolem státnosti – lvem. Ani pohlednice s vo-

jenskými motivy se nevyhnuly začerňování a přelepování symbolů, výstroje a stejnokroje rakousko-uherské armády. Těmito zásahy na pohlednicích se terezínští nakladatelé a tiskaři, včetně obchodníků, snažili ukázat svůj postoj hlavně k nově vzniklému Československu. V této době byly natištěny i upomínkové „feldpostky“, jako připomínka na období rakousko-uherské poroby, (vše nákladem firmy – tiskárny Tuček v Holešově). Tento soubor se skládá z jedenácti lístků a číslo 2 je věnováno terezínským kasematům.

Ve městě Terezíně, tak jako v celém Československu, nastal čilý a řemeslný ruch. Vzrůstala obchodní činnost a další rozvoj a šíření pohlednic. Na území města začali pracovat i další tiskaři a nakladatelé: knihtiskárna Hynka Berry, Vratislava Kovaříka, knihařství Josefa Kaňky ml., nakladatelství a knihkupectví Ludvíka Kučery, knikupectví D. Katze a Kopáčkův umělecký fotoateliér. Fotografie a pohlednice vydával již před 1. světovou válkou také terezínský fotograf A. Zeiberdlich. Na vývoji a vydávání pohlednic s terezínskou tematikou se podílelo i nemálo dalších terezínských obchodníků, majitelů hotelů a restaurací, a také různé spolky a firmy, které jimi propagovaly svou činnost nebo výrobky. Mimo místních tiskáren a nakladatelů byly terezínské pohlednice tištěny i tiskárnami mimo Terezín, dle objednávek zdejších obchodníků a firem.⁷⁾ Dále v Terezíně působily různé občanské organizace a spolky, které také mnohdy používaly ke své reklamě a popularizaci nejruznější propagační materiály, včetně pohlednic.

V popředí zájmu zůstaly i nadále pohlednice s vojenskými náměty vzhledem ke stálému zastoupení vojska v Terezíně. Některé, tzv. „vojenské“ pohlednice, jsou vydávány i v režii různých vojenských posádek a institucí. I nadále bývají doprovázeny různými hesly a básničkami se vztahem k vojenské službě a v podstatě navázaly na vojenské žertovné pohlednice z období rakousko-uherského mocnářství, kdy měly zvláště mezi vojáky velkou oblibu. Vydáváním těchto žertovných vojenských pohlednic byl sledován hlavně zisk nakladatele a obchodníka.⁸⁾

V samostatném Československu však vždy tyto pohlednice zdůrazňují československou státnost, propagují československou ozbrojenou moc se vztahem k vlastenectví. Postupem času pak na vojenských pohlednicích žertovný charakter a obsah mizí a je nahrazen tematikou z výcviku, slavnostních vojenských událostí, pohledy na budovy kasáren a podobně.⁹⁾

Obohacení pohlednicím s terezínskými náměty přinesl také rok 1930, kdy Terezín slavil 150. výročí založení města. Vedle samostatných pohlednic byly k tomuto „kulatému“ výročí tištěny i různé pohlednicové

skládanky, ze kterých se jednotlivé lístky oddělovaly odtržením. Mezi zdařile provedené soubory patřil i „Kučerův lístkový průvodce“ Terezína a okolí, který vytiskla tiskárna Vratislava Kovaříka právě v nákladu terezínského nakladatele Ludvíka Kučery.

Po roce 1930, vzhledem k hospodářské i politické situaci ve světě i v ČSR, zájem a poptávka po pohlednicích výrazně poklesly. Svůj podíl na tom má i naprosté zprůmyslnění jejich výroby, zvláště po vynalezení bromografie, která umožnila téměř nekonečné možnosti reprodukce pravé fotografie. Také výroba pohlednic s terezínskými náměty se ve velké míře přesunula mimo Terezín. Trh zaplavují tisícové náklady fotografických pohlednic Foto-fonu, Orbisu a dalších firem, zabývajících se touto technikou. Nová vlna se nevyhnula ani Terezínu, což dokumentuje mnoho pohlednic z tohoto období. Přesto, že je potlačena a zcela zaniká výtvarná stránka provedení, neztratila pohlednice nic ze své dokumentární a ikonografické hodnoty a zůstává dokonalým průvodcem své doby.

Jednou z nejčernějších kapitol v historii města Terezína je období 2. světové války, poznamenané fašistickou agresí, násilím a zvlí. V terezínské Malé pevnosti zřídilo pražské gestapo v červnu roku 1940 svou policejní věznici, která v průběhu války nabývá charakteru koncentračního tábora. Rovněž Velkou pevnost, tedy město Terezín, nacisté zabrali a přeměnili ji na sběrný průchozí tábor pro židovské občany. Městská obec Terezín byla zrušena a do konce června 1942 všichni původní obyvatelé vystěhováni. Terezínským táborem, tzv. ghettem, procházeli nejen židé z protektorátu Čechy a Morava, ale i z mnoha dalších evropských zemí. Vše se dělo v souvislosti s řešením židovské otázky, jež nepředstavovalo nic jiného než masové vyvražďování Židů.

Poštovní přeprava byla v tomto období řízena zvláštními nacistickými předpisy, což mělo vliv i na výskyt a přepravu pohlednic. Věznové policejní věznice v Malé pevnosti mohli udržovat písemný styk s domovem jen pomocí korespondenčních lístků, které byly přímo ve věznici k tomuto účelu tištěny. Pro jejich přepravu platily v různých obdobích různé předpisy a nařízení, jež byly součástí předtištěných pokynů na těchto lístcích. Pohlednice se pro písemný styk vězňů nesměly používat. Přepravu zajišťovala pošta v nedalekých Bohušovicích n. Ohří.

Také vězni terezínského ghetta mohli udržovat písemný styk s vnějším světem jen pomocí předepsaných dopisnic, a to za velmi přísných nařízení, předpisů, různých omezení a cenzurních kontrol. Dopisnice – předepsané korespondeční lístky – byly přepravovány rovněž poštou v Bo-

hušovicích (tehdy Bauschowitz a. d. Eger). a prostřednictvím Židovské náboženské obce v Praze. I tady byly pohlednice z poštovní přepravy vyloučeny. (Jak směrem do tábora, tak z ghetta ven.) V této souvislosti je také nutno podotknout, že veškerá psaná sdělení na těchto dopisnicích musela být v německém jazyce.

Mezi významný dokumentační materiál tohoto období je nutné zařadit kresby vězňů terezínského ghetta. Do dnešní doby se dochovalo mnoho těchto kreseb, ať již od neznámých a amatérských autorů nebo od význačných a známých umělců, kteří byli v Terezíně vězněni. Vedle své umělecké hodnoty mají některé kresby i značnou dokumentární hodnotu, neboť nám svým obsahem a šíří svých záběrů ukazují tvář terezínského ghetta s jeho ulicemi, hradbami, domy a zákoutími. V tomto směru nám plně nahrazují místopisnou formu pohlednic. Kromě motivů z městských ulic a hradeb nám tyto kresby umožňují poznat základní podmínky každodenního života obyvatel ghetta, s faktory obrovského přelidnění, vysilující namáhavou prací a nedostatečnou stravou. Jsou svědectvím života a smrti ve městě, v tomto období tolik zbídačovaném. Na současného člověka mají velký humánní dopad hlavně kresby dětských autorů, zejména těch nejmenších. Převážná většina z nich se konce 2. světové války ani nedožila. Všechny kresby vězňů jsou i poselstvím pro budoucí pokolení v dochovalém svědectví o zločinech nacismu a zároveň varováním před hrůzami válek.¹⁰⁾

Pro své vlastní zájmy a potřebu používali nacisté svých zajatců také ke zhotovování různých tisků, plakátů, blahopřání, vyhlášek a nařízení. Vězňové z řad výtvarníků byli nuceni pracovat i na soukromých zakázkách pro příslušníky SS, na kopiích starých uměleckých děl a výrobě uměleckých předmětů. Museli se rovněž zapojit do okrašlovací akce, zorganizované před návštěvou Mezinárodního červeného kříže v roce 1944. Z nařízení komandantury SS připravovali různí autoři propagační alba „obrázků z Terezína“, z nichž nejznámější je album Holandřana Jo Spiera.

Přes všechna utrpení tohoto období však Terezín (zvaný opět Theresienstadt) své pohlednice tehdy měl. Používali je pouze němečtí vojáci a dozorcí, správní orgány a příslušníci německé armády, umístění ve vojenské nacistické nemocnici, stojící na tzv. Krétě. Pohlednice té doby byly tištěny a dopravovány do Terezína jak z Německa, tak od různých německých tiskařů a nakladatelů z tehdejšího protektorátu Čechy a Morava. Předlohou pro převážně místopisné pohlednice byly motivy terezínských hradeb, kostela, náměstí a již zmíněné nemocnice. Jejich provedení bylo buď klasické a nebo v podobě pohlednicových skládanek,

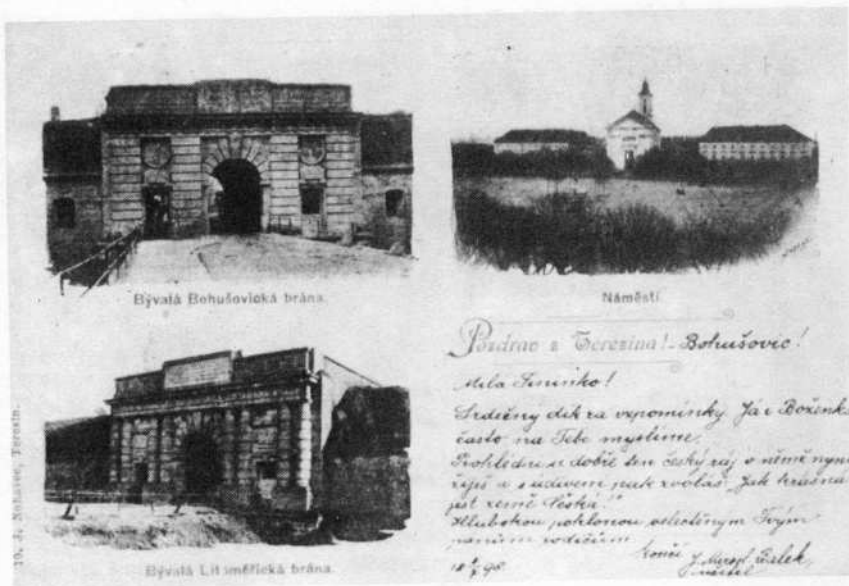
z nichž bylo možno jednotlivé kusy oddělovat. Mezi nejznámější pohlednicové komplety patřily pohlednicové skládanky tištěné firmou V.K.T. Za zkratkami se neskrýval nikdo jiný než terezínská tiskárna Vratislava Kovaříka (V.K.T. – Vratislav Kovařík, Terezín). Jeho tiskařská firma působila v Terezíně až do roku 1942, kdy bylo z města násilně odsunuto civilní obyvatelstvo. Pak se firma přesunula do nedalekých Bohušovic, kde pokračovala ve své činnosti. Ještě v letech 1939–42 byly texty vytištěné na všech těchto pohlednicích německo-české, v období let 1942–45 výhradně německé. Pohlednicové skládanky se skládaly z 12 kusů a byly tištěny pouze v jazyce německém. V této souvislosti je nutno také dodat, že pro přepravu všech poštovních zásilek, včetně pohlednic, sloužila německým orgánům pošta Deutsche Reichspost Böhmen-Mähren, Behördenpoststelle 37, Theresienstadt. Po skončení války a osvobození Terezína se opět v plném rozsahu objevují v poštovní přepravě terezínské pohlednice. Z počátku německé, se škrtnutím německých textů (šlo o zbytky, jež sloužily německým příslušníkům a vojákům z dob policejní věznice a ghetta v Terezíně), koncem roku 1945 již pohlednice s českými texty, převážně v nákladu národního výboru v Bohušovicích n. Ohří. Tamější pošta byla až do roku 1947 používána pro přepravu zásilek z Terezína. (Nepravidelná poštovní činnost byla v samotném Terezíně zahájena již v červenci 1945.) Vzhledem k nutnému obnovení a znovuosídlení města se normální život do Terezína vracel pomaleji než tomu bylo v ostatních městech naší vlasti. Poštovní úřad Terezín zahájil svou činnost v nově opravené historické budově pošty na terezínském náměstí až 1. října 1947. Od tohoto data se pohlednice opět stává trvalou součástí města v jeho obchodní činnosti a poštovní přepravě. Hlavními nakladateli v prvních poválečných letech jsou především spolky a organizace pro udržování Památníku národního utrpení v Malé pevnosti a přilehle vybudovaného Národního hřbitova. Pohlednice v tomto období byly ještě vytištěny mnoha soukromými nakladateli a tiskárnami mimo Terezín.

Po roce 1948, kdy došlo ke zrušení a znárodnění i menších podnikatelů a firem, tiskařská výroba v Terezíně vlastně končí. Posledními vydavateli tu byli tiskař Vratislav Kovařík a fotografové Kopáček a Zeiberdlich. Výroba pohlednic se z počátku přesunula do nedalekých měst a ve větší míře pak do Prahy.¹¹⁾ Nakladatelství Orbis, později Pressfoto a Panoráma nás svou činností provázejí až do současnosti. Asi do roku 1960 se tiskly pohlednice výhradně černobílé, později jsou to již pohlednice barevné, vyráběné moderní ofsetovou technikou. Jednozáběrové později přecházejí na vícezáběrové s různými pohledy na partie města a prostory

bývalé věznice v Malé pevnosti a Národního hřbitova.¹²⁾ Pohlednice s terezínskými náměty tisknou pro současné nakladatele především tiskárny Severografia Děčín, Červený Kostelec a Velký Šenov. Mimo jednotlivých lístků jsou zhotovovány i pohlednicové komplety, obsahující přibližně 12 kusů, spolu s vícejazyčným stručným popisem historie Terezína. Tyto pohlednicové sady jsou vydávány zejména pro potřeby Památníku Terezín.

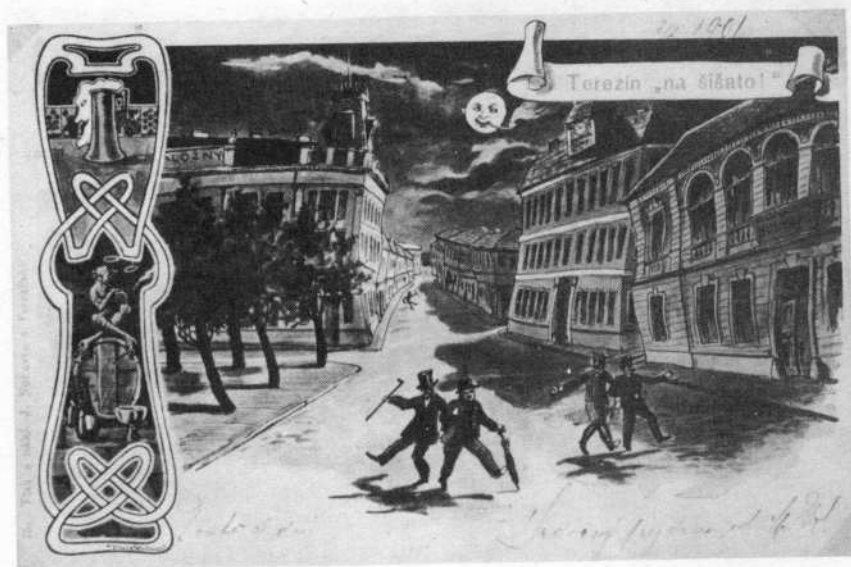
Pohlednice s terezínskými náměty z různých období, od těch prvních až po současné, provázejí Terezín při jeho vývoji až po naši současnost. Jsou dokonalým historickým materiálem a budou tak pro příští pokolení zajímavými průvodci při proměnách města, právě pro svůj dokumentární a ikonografický význam.

Tato studie vznikla na základě dlouholeté autorovy soukromé činnosti. Studoval vznik a vývoj pohlednic ve světě, historii města Terezína a hlavně pak vznik a vývoj pohlednic s terezínskými náměty a historii poštovníctví v Terezíně. Autora k tomu vedl především vřelý vztah k městu, které považuje za své. Byl jeho občanem od svých dětských let (od roku 1947) až do roku 1969. Všechny údaje, které se týkají pohlednic, lze také doložit a dokumentovat na jeho pohlednicových sbírkách. Sběratelská činnost autorova není však zaměřena jen na pohlednice, ale shromažďuje vše, co se týká bádání na různých výstavách.¹³⁾ Ke vzniku studie napomohla též spolupráce a pomoc různých terezínských institucí, rodáků a občanů. Autor děkuje za pomoc především Památníku Terezín, MěNV v Terezíně a zdejším rodákům a starousedlíkům Emilu Balounovi a Vratislavu Pixovi.

Vícezáběrová pohlednice Terešina z konce 19. století.

Motiv Terešina z konce 19. století na pohlednici „Na šišato“.

Pohled na Terezín.

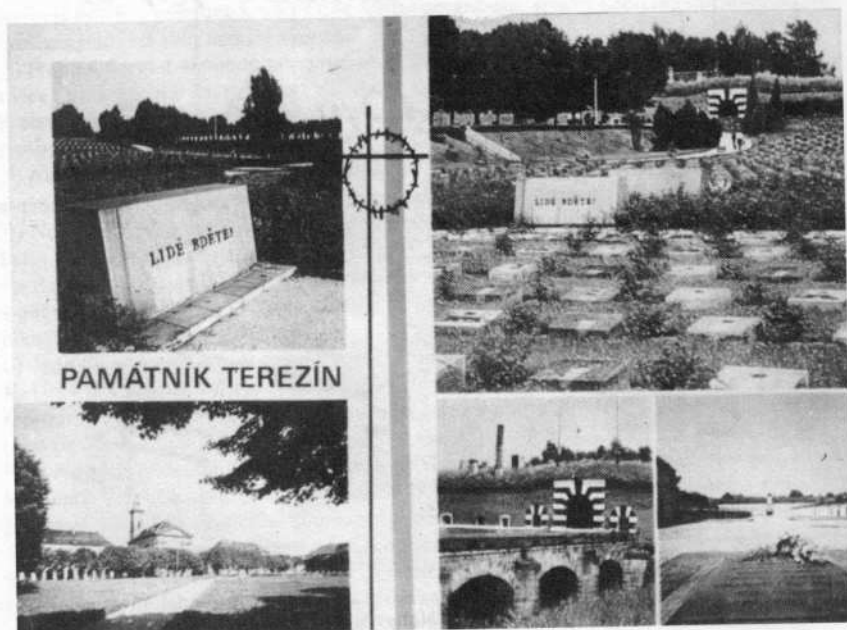
Terezínské náměstí.

Vojenská tematika na terezínských pohlednicích.

Vícezáběrová pohlednice Terezína z roku 1970.

Čís. 7278

TEREZÍN dne 10./III. 1923.-

KNIHTISKÁRNA A OBCHOD PAPIŘEM
J. NOHAVEC V TEREZÍNĚ.
 Účet posádky a společenství č. 863 147

P. F.
Pěvecký a hudební spolek „Smetana“
ÚČET. *v Terezině.-*

Za hotově bez sračky	Platební lhůta	dnů.	Kč	h
20 blonů a 100 listů „Klavy“			135-	
zákon. 2% daní z obrátu			2 70	
Uhranem:			137 70	

Handwritten signature

S díky vyrovnáno
 dne 10./IV. 1923

Handwritten signature

Handwritten signature

Porozprávte se s tímto účtem a pokládkám Vaším, úsvam
Handwritten signature

Ukázka účetního dokladu tiskařské firmy J. Nohavce z roku 1923.

Poznámky:

- 1) Originály všech těchto litografických tisků jsou uloženy v litoměřickém muzeu.
- 2) Byly to především obce Bohušovice n. Ohří, Brňany, Brozany, České Kopisty, Německé Kopisty, Hrdly, Keblice, Počáply a Trávníce. Na rozšíření pohlednic do těchto obcí měla vliv i poštovní přeprava, již do značné míry sem zajišťovaly pošty Terezín-město nebo Terezín nádraží. (Tato druhá pošta byla umístěna v budově železniční stanice v nedalekých Bohušovicích.) Náležitost pošty Terezín-nádraží k Terezínu skončila v roce 1912, kdy se osamostatnila a nese dodnes pouze název své obce – Bohušovice n. Ohří.
- 3) Josef Nohavec žil v letech 1850–1925.
- 4) O této činnosti svědčí i noviny „Česká stráž“, které tiskl J. Nohavec v Terezíně od roku 1889. Byly vydávány za účelem českého zájmu v národně ohrožených krajinách Království českého. Jejich nakladatelství bylo v Praze. J. Nohavec nezůstal stranou ani při vydávání a tisku knih a povídkových sešitků v češtině.
- 5) Když 28. 11. 1925 J. Nohavec zemřel, zanechal po sobě význačný přínos pro vývojové etapy pohlednice s terezínskými náměty s jejich rozličnými druhy technického provedení. V Terezíně zůstal i po své smrti, je pohřben na zdejším městském hřbitově.
- 6) Nové objevy a překvapení jistě přinese další badatelská činnost, jež by měla také rozšířit obzory a poznatky o terezínské pohlednici. Dle současných poznatků musela prvá pohlednice s terezínským námětem vzejít buď z tiskárny S. Tewelse z Litoměřic nebo tiskárny W. Liesslera a J. Nohavce z Terezína. Mohla však také vzniknout v uměleckém závodě Karla Schwidernocha ve Vídni, který dle požadavků svých terezínských obchodních partnerů zásoboval Terezín litografickými pohlednicemi. Stejně jako v jiných oblastech, měli i zde při vývoji a vzniku první pohlednice vedle tiskařů i nakladatelů i drobní obchodníci, majitelé hotelů a restaurací, ale i četné místní organizace, spolky nebo organizátoři časově vymezených akcí svůj nemalý význam.
- 7) Přehled firem a obchodníků, působících v letech 1919–1942 v Terezíně: velké podniky s více zaměstnanci – 14, peněžní ústavy – 3, různé živnosti – 117, obchodníci – 22, lékaři – 8, stavitelé – 3, hotely – 4, restaurace – 18, bary, denní a noční vinárny – 11, další menší živnostníci a obchodníci – 32.
- 8) Ale i tak tyto vojenské pohlednice dokumentují svou dobu technikami svého provedení a ukazují na různé způsoby výroby a rozmanité grafické úpravy.
- 9) Nejužívanějšími tiskařskými technikami při jejich výrobě byly knihtisk, světlotisk, ruční kolorování, zinkografie a pravá fotografie.
- 10) Kresby, které vznikaly z vnitřní potřeby vězňů vyrovnat se s tvrdou realitou života v ghettu, jsou v převážné většině uloženy ve Státním židovském muzeu v Praze a v Památníku Terezín.
- 11) Jednalo se převážně o upomínkové pohlednice se vztahem k Litoměřicku. Tiskárna K. Urbana v Lovosicích vydávala dárkový soubor „Litoměřicko“, pro nějž byly předlohou reprodukce obrazů malíře J. Zrůsta. Jsou tu zařazeny i pohlednice s terezínskými náměty (část pevnosti a náměstí).
- 12) V různých obdobích jsou zhotovovány v různých velikostech a tvarech (i v provedení kulatém). V současnosti se tvar a velikost pohlednic, vzhledem k předpisům o poštovní přepravě, ustálil na klasickém standartním provedení obdélníkového typu.
- 13) Z iniciativy Památníku Terezín se uskutečnila v jeho výstavních prostorách v Malé pevnosti od května do září 1988 výstava „Terezín a pohlednice“. Za podpory vedení Památníku, jmenovitě jeho ředitele Václava Nováka, pak byla tato výstava instalována v témže roce v Muzeu dělnického hnutí v Poznani v PLR.

Příloha I.

SEZNAM PODÍLNÍKŮ VÝROBY A DISTRIBUCE POGLEDNIC TEREZÍNA

V celém dlouhém vývoji pohlednic s terezínskými náměty se vyskytla řada podílníků při jejich výrobě. Bylo je možné určit z tiskařských popisů na pohlednicích, dochovalých účtů o výrobě pohlednic některých tiskařů a nakladatelů a také ze zápisů v kronice města Terezína. I tyto údaje však mohou být neúplné vzhledem k velikosti a důležitosti jednotlivých tiskařských firem a nakladatelů. Následující seznam podílníků výroby, tisku a nákladu pohlednic s terezínskými náměty není samozřejmě konečný zvláště proto, že není konečný ani počet pohlednic ve sbírkách sběratelů. Seznam se bude v budoucnu ještě patrně rozšiřovat o nová jména, firmy a organizace, jež se na jejich výrobě a distribuci podílely. Některé pohlednice jsou také bez jakýchkoliv identifikačních znaků a ani podle provedené techniky tisku nelze s určitostí říci, o kterého se jedná tiskaře, případně nakladatele. V tomto směru nám budoucnost zajisté přinese nová překvapení. Následující seznam je vypracován v chronologické posloupnosti na základě studia pohlednicového materiálu, který lze věrohodně doložit.

S. Tewels	Litoměřice
W. Liessler (maj. A. Teuber)	Terezín
Josef Nohavec	Terezín
Karl Schwidernoch	Videň
Herman Seibt	Meissen
Hans Mayer	Litoměřice
Ferdinand Martin	Litoměřice
Kretschman-Schatz	Meissen
Brück-Sohn	Meissen
Karl Louda	Terezín
A. Zeiberdlich	Terezín
D. Katz	Terezín
K. Wessely	Terezín
J. Schweizer	Litoměřice
S. Engl	Litoměřice
A. Kraus	Litoměřice
W. Liessler	Terezín
I. Schulz	Terezín
A. Svačinová	Terezín
Josef Kaňka ml.	Terezín
Hynek Berra	Terezín
J. Jankovský	Terezín
Ludvík Kučera	Terezín
Vratislav Kovařík	Terezín
Tuček	Holešov
K. Tuna	Vinohrady
V. Tlatl	Terezín
J. Revész	Praha
Antonín Kopáček	Terezín
Severočech	Litoměřice
Unie	Praha
Dako	Praha
Foto-fon	Praha
Erich Schweizer	Litoměřice
Karel Urban	Lovosice
<i>Firmy, organizace a spolky:</i>	
Hotel „Záložna“	Terezín
Závod na hudební nástroje,	Terezín
maj. Pavel Žalud	Terezín
Městský pivovar	Terezín

Odbor klubu čs. turistů	Terezín
Spolek pro postavení pomníku mučedníkům sarajevským	Terezín
Spolek pro zbudování pomníku Husova	Terezín
Tělocvičná jednota Sokol	Terezín
Živnostenská záložna	Terezín
Pěvecký hudební spolek „Smetana“	Terezín
Splavové mlýny	Terezín
Okresní osvětová rada	Litoměřice
Národní výbor	Bohušovice n. Ohří
Spolek pro udržování Národního hřbitova a Malé pevnosti	Terezín
Památník národního utrpení	Terezín
Obec sokolská	Terezín
Orbis	Praha
Památník Terezín	Terezín
Panorama	Praha
Pressfoto-ČTK	Praha

Vojenské útvary a organizace:

Do r. 1918:	
29. pěší divize	Terezín
Pěší pluk č. 42	Terezín
Ženíjní prapor č. 2	Terezín
8. prapor zákopníků	Terezín
R. 1919-1939:	
Posádka	Terezín
Divizní dělostřelecký pluk č. 26	Terezín
Jeздеcký pluk č. 1 Jana Jiskry z Brandýsa	Terezín
Pěší pluk č. 42.	Terezín
Ženíjní pluk č. 1	Terezín
Dělostřelecký pluk č. 103	Terezín
Vojenská nemocnice	Terezín-Krétá

Příloha II.

Majitelé a firmy podílející se na obchodní a živnostenské činnosti v Terezíně v letech 1919–1942. (Názvy míst a ulic jsou autentické z tohoto období.)

Velké podniky s více zaměstnanci (civilní a vojenské):	Městský pivovar Splavové mlýny Městské elektrické podniky Městské jatky Městské parní a vanové lázně Státní silnice – garáže „Kréta“ Proviantní sklady Vojenské pekárny Vojenská prádelna Vojenská nemocnice – interna, město Vojenská nemocnice – chirurgie, „Kréta“ Vojenská důstojnická jídelna „Beseda“ Vojenská rotmistrovská jídelna „Ženíjní budova“ Vojenské dílny a stavební dvůr	
Peněžní ústavy:	Živnostenská záložna Roudnická spořitelna Městská záložna	
Hotely:	Park hotel Hotel „Záložna“ Grand hotel Červený rak	Máchova ul. Masarykovo nám. Palackého ul. ul. 28. října
Restaurace:	U Iva Bohušovická pivnice U Zeleného stromu Zlatý sklípek Děčín U Kohoutů U Hedáneků U slunce U Půrů Schwarzenberská U Konička Na růžku U Mrázků U Laštůvků U kotvy U Froschů U Kultů U Chrpů	Palackého ul. Palackého Denisova Havlíčкова Palackého Havlíčкова Jeseniova Tyršova Masarykovo nám. Tyršova Komenského Komenského Palackého Tyršova Jeseniova Prokopa Holého „Kréta“, křižovatka „Kréta“
Noční bary:	Eden Sportka Astorka Dancing Kino	Komenského Komenského Palackého Máchova Revoluční
Denní bary:	U Rambouska U Charvátů U Andrasů U Hornofů	ul. 28. října Masarykovo nám. Boženy Němcové Denisova
Kofalny:	U Šťastného U Drukera	Žižkova Palackého

Výroba limonád a sodovek:	K. Jiránek V. Stromský V. Henschel	Denisova Masarykovo nám. Jeseniova
Koloniál Agro:	Kubant a Vogt H. Konfeld	Prokopa Holého Prokopa Holého
Železářství:	J. Henschel A. Beneš	Palackého Palackého
Autotaxi:	A. Křížek J. Štor J. Kumpe A. Dvořák J. Kuchta	Denisova Palackého (za okupace 1939–42 přesídlili z Litoměřic)
Prodej uhlí:	M. Svobodová A. Králová F. Zázvorka J. Ludvík K. Kraus	Havlíčkova Havlíčkova Tyršova Revoluční Komenského
Stavitelé:	V. Novák sen. V. Novák jun. O. Remenář	„Kréta“ „Kréta“ Máchova
Textil a konfekce:	J. Tolar (později bratři) A. Královec H. Neifeld F. Valášek M. Krásnohorská A. Eisensteinová	Masarykovo nám. Tyršova Prokopa Holého Máchova Prokopa Holého Denisova
Fotografové:	A. Zeiberdlich V. Šafář K. Kolský A. Kopáček	Pražská Komenského Komenského ul. 28. října
Tiskárny:	Josef Nohavec W. Liessler (maj. A. Tauber) Vratislav Kovařík J. Jankovský (L. Kučera) Hynek Berra J. Hnilica J. Kaňka ml.	Prokopa Holého Palackého Prokopa Holého Palackého Prokopa Holého Palackého ul. 28. října
Lékaři:	F. Blahota J. Stejskal J. Rous O. Riedl E. Leichtág R. Šuk K. Bartl V. Nerad (dentista)	Boženy Němcové Pražská Jeseniova Pražská Palackého Palackého Masarykovo nám. Žižkova
Trafiky, prodej tabákových výrobků:	V. Tlatla K. Havel A. Dopitová M. Šrajbrová	Masarykovo nám. Denisova Palackého Tyršova

	M. Šudentová V. Hubený V. Hejna F. Bača R. Froňková R. Fidler	Tyršova Pražská Litoměřická brána Bohušovická brána most u Splavových mlýnů „Kréta“
Zahradníci:	J. Kopřiva J. Koubek V. Zelinkovský V. Pánek J. Tichý (těž kamenosochař)	Palackého „Kréta“ za měst. hřbitovem u měst. hřbitova u měst. hřbitova
Cukráři, cukrárny:	A. Půr Zrůst-Ronovský O. Kvasnička A. Rešl V. Trnka Dahut Ahmetovič Orion Korbel	Masarykovo nám. Prokopa Holého Revoluční ul. 28. října Palackého Prokopa Holého Prokopa Holého Masarykovo nám.
Malíři pokojů:	K. Kužela J. Sýkora J. Kučera O. Holobírek	Palackého Palackého Havlíčkova Obecní dům
Lakýrníci:	A. Brejcha J. Kugler	Řeznická Tyršova
Hodináři:	K. Ferles J. Müller A. Wuschek K. Pouča	ul. 28. října ul. 28. října Havlíčkova ul. 28. října
Obuvníci:	J. Minařík J. Ludkevič J. Halák J. Topš J. Rubeš V. Žemla K. Bukovský „Bača“	Pražská Tyršova Palackého Komenského Komenského Boženy Němcové Revoluční Prokopa Holého
Truhláři:	F. Malina J. Chmelař L. Študent K. Sýkora K. Švehla F. Škoda F. Khoma J. Balonek F. Blahota	Palackého Boženy Němcové Tyršova Prokopa Holého Prokopa Holého Denisova Palackého Legii ul. Za pivovarem
Zámečníci:	F. Novák A. Řehák J. Bubeníček J. Moučka	Palackého Palackého Boženy Němcové „Kréta“

Klempíři:	R. Štár J. Čížek K. Knote J. Kraus V. Šlaviček	ul. 28. října Máchova Pražská Boženy Němcové Boženy Němcové
Krejčovské firmy:	J. Nápravnik B. Regenerml K. Kraus V. Kraus J. Pudil J. Drábek F. Menhart J. Slavík F. Komárek J. Rupert J. Hochman F. Mareš E. Švingr J. Nouza	Prokopa Holého Prokopa Holého Denisova Komenského Palackého Palackého Palackého Masarykovo nám. Palackého Legii Komenského Denisova „Kréta“ Štefanikovo nám.
Pekaři a pekárny:	J. Hofman M. Krämmer J. Soudský J. Slavík F. Ludwig J. Ringelhán V. Bubeníček K. Novák J. Brzák	Komenského Prokopa Holého Prokopa Holého Denisova Palackého Palackého Tyršova Boženy Němcové Máchova
Řezníci:	J. Král J. Hornov E. Slavík K. Rychter V. Libecajtl J. Bitner M. Novák K. Svoboda J. Herclík Z. Mrázek J. Pětivoký	Tyršova Denisova Prokopa Holého Prokopa Holého Řeznická Řeznická Tyršova Komenského Pražská Palackého „Kréta“
Holiči a kadeřníci:	J. Burda J. Faktor K. Bureš V. Dlabač J. Füssel J. Lorenc V. Láška V. Elich J. Pilc A. Fuksa V. Řeháček V. Záhorka	Tyršova Palackého ul. 28. října Prokopa Holého Palackého Denisova Revoluční Boženy Němcové Masarykovo nám. Tyršova Palackého Havlíčková

Další firmy a živnostníci podílející se na obchodní činnosti:

O. Niklas	lékárna „U koruny“	ul. 28. října
J. Pravenec	rukavičkářství	Boženy Němcové
K. Hovinger	soustružník dřeva	Boženy Němcové
K. Kuglerová	modistka	Tyršova
F. Bubák	pohřební služba	Palackého
J. Klíma	provazník	Bohušovická brána
A. Steiner	kožešník	Máchova
F. Hurych	studnař	„Kréta“
V. Holý	košíkářství	Žižkova
A. Hásek	bednářství	Žižkova
V. Jirkovský	kamnář	Denisova
J. Franěk	instalatér	ul. 28. října
O. Katz	antikvariát	Masarykovo nám.
K. Kraus	povoznictví	Komenského
J. Brejník	městský hrobník	Bohušovická alej
J. Švec	povozník a speditér	Tyršova
J. Malý	fiakrová přeprava	ul. 28. října
F. Král	fiakrová přeprava	ul. 28. října
A. Stejskal	autodílna	„Kréta“ – křižovatka
A. Valtr	autodílna	„Kréta“ – křižovatka
V. Kubera	sedlářství a čalounictví	Jeseniova
G. John	sedlářství a čalounictví	ul. 28. října
F. Tichý	sedlářství a čalounictví	Jeseniova
J. Laube	čepičářství	Denisova
F. Thume	čepičářství	Pražská
P. Žalud	výroba a oprava hudebních nástrojů	Komenského
E. Zima	obchod se zeleninou	Masarykovo nám.
L. Hojtaš	vojenské potřeby	Komenského
F. Blahota	kolářství	ul. Za pivovarem
J. Smělý	kominictví	Boženy Němcové
K. Levey a spol.	autodoprava	Palackého
A. Řehák	elektrotechnika-radio	Komenského
J. Hromádko	sklad a továrna nábytku	ul. 28. října
V. Stahr	prodej železářského zboží	Palackého

Prameny a literatura:

- I. Zmatlík, O pohlednicích a jejich dějinách, KSP Brno, Filokartie roč. 2/1970, č. 3–6
J. Hanák, Korespondenční listek a pohlednice, Praha 1986, Zpravodaj filokartistů ÚKDŽ Praha
Katalog výstavy „Příbram v obrazech pohlednic, mincí, medailí a známek, Příbram 1986
F. Švarc, Svět filatelie, Nadas 1982
O. Votoček – Z. Kostková, Terezín, Odeon 1980
Vlastivědný sborník „Litoměřicko 1967“, OVM Litoměřice
Malá pevnost Terezín, NV 1988
Terezín v kresbách vězňů 1941–45, SŽM v Praze 1983
Kronika města Terezína
Účelová publikace MěNV Terezín, 1980
Osobní paměti a zápisky terezínských rodáků a občanů

Z VĚZEŇSKÉ POEZIE JINDŘICHA KARPIŠKA

Alena Dobišová

*Jindřich Karpíšek, odborný učitel, narozený 31. 5. 1905 v Jičíně.
Vězeň malé pevnosti v Terezíně od 1. 8. 1944 do 7. 5. 1945*

V polovině října roku 1939 vznikla na Kopidlensku odbojová skupina, jejímž organizováním a vedením byl pověřen Jindřich Karpíšek. Skupina navázala spojení a úzce spolupracovala s ilegální organizací Podzemní hnutí českého odboje domácího, která měla své ústředí v Praze. V první fázi své činnosti kopidlenská skupina vyvracela lži říšské a protektorátní propagandy a denního tisku, který kolaboroval s okupanty, paralyzovala depresivní nálady, informovala o situaci a perspektivách, seznamovala občany s projevy vládních činitelů ze zahraničí apod. V té době pracovala pod jménem „Polnice svobody“. Ve druhé fázi odboje, kdy již přešla v aktivní boj, změnila své krycí jméno na „Úder“. Pracovala systémem „Trojky“, což zmenšovalo nebezpečí prozrazení vedení i celé organizace. Po zatčení Jindřicha Karpíška, který při výslechu neprozradil své spolupracovníky, mohla skupina nerušeně pokračovat ve své činnosti za vedení učitele Josefa Pelce.

Jindřich Karpíšek byl zatčen 26. 6. 1944 na základě obvinění a udání, podle něhož měl agitovat k sestavení revolučního národního výboru. Nejprve byl vyslýchán a vězněn v Kartouzích-Valdicích. Do Malé pevnosti v Terezíně se dostal 1. 8. 1944.

Během svého věznění v Malé pevnosti prošel řadou cel. V prosinci 1944 byl na několik dnů převezen do pankrácké věznice k dalšímu výslechu. Po návratu se dostal na největší a nejhorší IV. dvůr, kde se shledal se svým bratrem Josefem. Ten však byl zanedlouho odtransportován do koncentračního tábora Gross-Rosen a tam v březnu 1945 na pochodu smrti zahynul.

Během pobytu v terezínském vězení vystřídal Jindřich Karpíšek osm pracovních komand. Bylo to např. komando na výstavbu IV. dvora, několikrát pracoval v „Bahnkommandu“ na dolním nádraží v Litoměřicích a Ústí nad Labem na stavbách a opravě trati. Krátce byl zařazen do „Gartenkomanda“ na kácení stromů. Tam poznal řádění dozorce,

který ocelovou pružinou téměř ubil vězně za to, že si zvedl ze země mrkev a jedl ji. Poznal práci pro SS Nachrichtenschule v Litoměřicích i práci v bývalém litoměřickém pivovaru, kde se vězni podíleli na výrobě vrtulí k letadlům pro firmu Albis.

K nejtěžším komandům v Malé pevnosti patřilo bezesporu komando Richard. Vězni pracovali jak na vnějších úpravách terénu (stavba silnice, úzkokolejky, vykácení meruňkových sadů atd.), tak na hloubení štol a budování podzemních továrních hal. Jindřich Karpíšek vzpomíná na práci v Richardu takto: „Počet pracovníků z Malé pevnosti byl kolem 800. Budíček ve 3 hodiny, 2 hodiny trval nástup a řadění, v 5 hodin odvoz autobusy na pracoviště, práce bez polední přestávky, konec v 18 hodin a návrat do pevnosti autobusy, ale někdy i pěšky. Prvních 14 dní jsem pracoval ve vnějším komandu. Začal jsem se stavbou úzkokolejky od dělostřeleckých kasáren k Richardu, pak jsem přešel do skupiny, která kácela meruňkové stromy. Po položení kolejí, odstranění sadů a úpravě terénu se začalo budovat oplocení z ostatního drátu a strážné věže koncentračního tábora. Současně se pracovalo na stavbě silnice k Richardu. Dostali jsme sem i „vzácnou“ návštěvu, na stavbu se přijel podívat K. H. Frank. Později jsem přešel na vnitřní pracoviště, přímo do štol, kde jsem pracoval s krumpáčem, vrtačkou, sbíjecím kladivem, ale i s lopatou při nakládání nalámaného kamene na vozíky. Krátký čas jsem pracoval také v pyrotechnické skupině. Stráže s námi do štol nechodily. Práci řídili civilní mistři, kteří sice křičeli, ale nikdy neuhodili. Tam jsme měli také možnost vyrobit si z velkých hřebíků pomocí krumpáče a kolejnice tolik potřebnou věc – nože. Zpočátku se nedržela polední přestávka, teprve později jsme směli opustit za poledne štolu a dostávali jsme polévku, kterou jsme často jedli za opakujících se scén, jimiž si SS-mani krátili dlouhou chvíli: Vybrali si z komanda dva Židy, na hlavu jim posadili košíky nebo bedničky a do rukou dali klacky. Ubožáci museli do sebe tlouci tak dlouho, až jeden zůstal vítězem. Druhého pak souvěrci odváželi na dvojkolce do márnice.“

Na IV. dvoře, v hromadné cele č. 41, kde v té době bylo až 600 vězňů a poměry zde byly nejžalostnější, se Jindřich Karpíšek dočkal osvobození. Malá pevnost se dostala počátkem května pod pravomoc České pomocné akce, která zde začala provádět záchranné akce. Vězni schopní chůze byli převáděni po očištění, odvšivení a lékařské prohlídce do Terezína. Těžší pacienti tam odvážela nákladní auta. Domů se Jindřich Karpíšek vrátil již 8. května ráno.

Příslušníci skupiny „Úder“ byli v Kopidlně první, kteří 5. května 1945. se zbraní v ruce vystoupili proto okupantům. Zmocnili se obrněného

vlaků a ovládali prostor podél trati Jičín–Nymburk a Kopidlno–Dětenice. J. Karpíšek 8. května převzal funkci místního vojenského velitele a řídil veškeré bojové akce ve městě a okolí.

Svůj volný čas v době věznění v Malé pevnosti věnoval J. Karpíšek psaní básní. Této činnosti se v Terezíně věnovaly desítky, snad i stovky vězňů, mužů i žen, kteří by v normálním životě možná nenapsali ani jedinou báseň. Byl to důsledek vnitřního přetlaku z nahromaděného vzdoru, vzteku, zoufalství, nenávisti, hrůz, ale i nadějí, tužeb a očekávání. Byl to jeden z účinných ventilů, který vězňům přinášel dočasný únik ze světa, ve kterém žili.

V tvorbě většiny z nich, tedy i J. Karpíška, byla silným, inspirujícím zdrojem především touha po domově, po rodině a po svobodném životě. Dokládají to kupř. básně Až . . ., Neplačte!, Nový svět, Synovská láska. Současně se však, i když v menší míře, nemohl vyhnout tematice, která zachycovala denní život uvězněných ve vší krutosti (Kruh, Výslech, Galeje). Jeho verše nechceme posuzovat z hlediska literární kritiky a srovnávat je s „velkou“ poezií. Vznikaly ve velice těžkých podmínkách, kdy vlastnit tužku a kousek papíru znamenalo riskovat život. Ukazují nám hrůzy války a fašismu z trochu jiného pohledu a především jsou autentickým svědectvím člověka, který tuto dobu prožíval. V tom tkví jejich význam.

Až...

Až budu moci opět
pluh volně vnořit v zem,
svítat bude nám a růžověti lem.

Až budu moci v dílo
udeřit mocně kladivem
rozhostí se jaro u nás domovem.

Až budu moci, ženo,
zas pevně stát po boku tvém,
znít bude kol vše ptačím hlaholem.

Až budu moci dítě své
laskat, hýčkat v klíně svém,
rozezvučí se srdce mocným akordem.

Až budu moci stisknout
ruce svým věrným druhům všem,
pak přestanu být vězněm hnědých – otrokem.

Neplačte!

Měsíček svítí mi do cely,
marně se pokouším spát
rodičům, ženě posílám pozdravy
v duchu vidím je pro mne lkát.

Neplačte! Přeškoda každé slzičky,
jež po milé mi tváři vám skane,
čas zcelí rány všecičky,
z bolesti velká láska nám vzplane.

Ženo, na bedrech těžký neseš kříž,
po klidu tvá štvaná duše touží.
Luna se k obzoru schyluje blíž –
stíny mřížoví stěnou se dlouží.

Měsíček s úsměvem dívá se do cely,
dosud bdím a vzpomínám
všem drahým trpícím pocely,
domovu po vánku pozdrav posílám.

Nový svět

Za železnou věžeňskou mříží
tvořenou pěti dvojitými kříži,
za šesti slzícími tabulemi
je nový svět.

Do časného dne rozbřesku
slyš jednotvárné úderů krůčků
do déli třináct jich napočteš
s šíří je kroků pět.

Pomalou, tak pozvolnou jen
ubíhá měsíc, týden, hodina, den.
Myšlenka myšlenku stíhá
vzpomínka vrací se zpět.

Tři na cele. Každý jak lapený pták,
já, student Jirka, Joža Moravák,
společně neseme těžký kříž
hlad, mnoho běd.

Jirka, hoch bledý, po snídani
vkládá svou hlavu do dlaní.
Přemýšlí. Velký idealista, filozof
na svých 20 let.

Táta, tak každý z nás jej nazýval
při černé hodině písně zpíval.
S pýchou mluvil a byl hrd
na synův s oblak slet.

Já? Doma snad vzlyká žena, dceruška Iva.
Zde pevní jsme. V srdci velká víra.
Tušíme! Blíží se rozhodná chvíle,
rozzvíjí volnosti květ.
Za mřížoví nový je svět.

Synovská láska

Přes široká lada, kopce, dolinečku
mysl moje spěchá k rodnému domečku.
Na okénko ťuká,
zlatá má matičko,
v světě steskem puká,
bolí mé srdíčko.
Otevřte okénko, jenom na chvíličku
bych pohladit mohl stříbrnou hlavičku.
Stříbrné ty vlasy,
pocelovat rety
i ty ruce ztvrdlé
mozoly a léty.
Matko moje drahá, jenom na chvílenku
v klín váš bych rád vložil tu svoji hlavěnku.

Silnice

Silnice z potu stavěná do vrchu se vine,
po ní mlčky a těžce stoupá dav,
pod ní do dálavy stříbrné Labe plyne
a dřímající město svléká noci háv.

Radobýl, Máchova hora milá
denně zří obraz ponurý . . .
Proč sudička národu v kolébku vila
osud tak zlý, plný běd a potupy?

Co síly, námahy a utrpení –
na vše prožité nerad vzpomínám.
Silnice krve a ponížení
tebe se děším, tebe proklínám.

Kruh

V podzemí rušno, kde hlomoz a hluk jsou,
skálu tvrdou drtí a s ní se rvou
kladiva bicí,
jež v rukou třímá vedle druhu druh
osudem pevně spjatých v nerozborný kruh.

Balvan za balvanem cestu volní
započatá skála zvolna
tlamu otvírá.
V únavě pot s čela za druhem si stírá druh
v lopotné práci je sílí přátelství kruh.

Tiché prasknutí – varovné znamení.
Dolů se řítí hromada kamení.
Světlo pohaslo.
V němém úžase hledí na druhu druh –
k prasknutí napjat lásky, bratrství kruh.

Náhle rachot strojů výkřik přehlušil.
„Ježíši Kriste! Proč jsi vše dopustil?“
O pomoc volá,
v bolestech sténá zraněný z druhů druh.
Loučí se. Odchází smířen v nenávrat kruh.

Do ticha opět kladiva bijí,
lkají, smutně hrany pějí, hrany vyzvánějí.
Odešel.
Svých druhů opustil věrný druh,
článek vyměněn: Dál pevný zůstal vzdoru kruh.

Výslech

Duše plesá a oko zaslzí,
když slunko zlatí tašky pražských střech
vyhraněný můj výhled se rozšířil
po dlouhé době, měsících a dnech.

Jak člověk bez práva na výslech čekám.
Mrtvé ticho. Opodál se skloněnou hlavou druh.
Pokradmo továrny, domy zas vidím,
v ulicích města spěch a čilý ruch.

Otevřeným oknem protějšího domu
dech domova náhle zavanul
mozek horečně pracuje
obrázek štěstí se v mysli mi namanul.

Sním. Jsem doma. Dítě u sebe.
Manželka jak kdysi v práci s úsměvem.
Pohledem hladím vše co milé bylo.
Laskám se s všemi, věcmi i psem.

Dlouho netrval přelud ten . . .
Zaskřípěla židle – sousedu vydral se vzdech,
v říši snů jsem procitl
a vrátil v přítomnosti běh . . .

Gajeje

Děsivé místo v kraji znám
kam staletých stromů vedou aleje.
Prokleté místo jsou
moderních rabů gajeje.

Kdo neprožil, neuvěří
o celá staletí v mysli vrací se zpět
do doby, kdy v okovech otroci
v galejích pluli v širý svět.

Dobytče více ceny má
u barbara než otrok – člověk
za práci hlad a zase potupu
musíš vzít za vděk.

Odešel

Příteli můj, v našem kraji,
umíráčkem hrany hraji.
Příteli můj, v našem loži
za hlavou ti svíce hoří.

Strachem se mi srdce chvělo,
když v lože kladli choré tělo.
Krátké tvoje utrpení
v bolestech i ve vězení.

Opustil jsi kruh náš pevný,
nezradil jsi, zůstals věrný.
Příteli můj milovaný,
do vzpomínek znějí hrany.

(Báseň byla věnována spoluvězni Františku Chlábkovi, narozenému 9. 9. 1906, odbornému učiteli z Dolního Bousova, který byl vězněm Malé pevnosti od 19. 12. 1944 do 8. 1. 1945, kdy zemřel.)

Veliké dílo

Zas po dlouhé době slunný den,
plno života, ptačí zpěv –
okovy chtěl bys rozrazit, volně vyjít ven
do přírody, kde vládne boží mír.

Probuzení! Fialkami voní zem,
v srdci roste vzdor a sílí hněv.
Co platná odvaha, jsou holé ruce jen
sepjaté k modlitbě pro vesmír.

Neklesej. U mnohých malá víra jen,
jim v duši nejistoty hlodá červ,
zda vrátí se nám krásný sen,
jenž uchvátil dějin vír . . .

Z bouřných mraků zrozen jsem
byť v cestě překážky, i tekla krev
vpřed pevně za svým cílem jdem
za hřmění děl, hlaholu pěvců lyr.

Od východu jde duha obzorem.
Slyš píseň mládí, hochů, děv.
Veliké dílo budujem
věčný pro svět národů mír.

Richardští rytíři

Přemnouhou každý zná báji
v zemi co pokladů – až k nevěře
tajemná hora v nitru svém tají
s Václavem svatým chrabré rytíře.

Spí. Hlavu v dlaních opřenou,
však jednou zase přijde jejich čas,
kdy brány Blaníku se otevrou
a vlasti ku pomoci přispěchají zas.

Nad městem zla a prokletí
ponuré táhlé návrší jest
v podzemí své rytíře skrývá
jak honosně do světa hlásá zvěst.

Rozbřeskem postavy vzpřímené
s uzlíčky stravy chudí jen kráčí
s večerem sedřené, hlavy skloněné,
pozdvolna dolů k městu se vrací.

Nespí však. Nežijí vidinou,
nucenou prací rabů čas si krátí.
Věří, že dny poroby pominou
svoboda a nový život se vrátí.

Často vše utichne. Vrtají jen
z Mostecka, Duchcova hrdí havíři –
v koutku spí, sní krásný sen
znavení z Richarda rytíři.

Portrét Jindřicha Karpíška z věznice v Malé pevnosti (zhotovil spoluvězeň Stanislav Geisler).

ZPRÁVY

Malá pevnost Terezín, Praha, Naše vojsko – ČSPB, 1988, 324 stran, obrazová příloha

Kolektivní práce odborných pracovníků Památníku Terezín se zabývá dějinami policejní věznicе pražského gestapa fungující v Malé pevnosti v letech 1940–45. Po úvodní kapitole zaměřené k historii vzniku pevnosti v r. 1780 a jejímu využití až do r. 1938, je podrobně popsáno toto nacistické zařízení. Autoři se zabývají životem vězňů – ubytováním, pracovním nasazením, stravou, zdravotními poměry, úmrtími; je posuzována a rozebrána otázka příčin zatýkání, národnostního složení a deportací do jiných koncentračních táborů, i situace v posledních měsících války, kdy se mezi vězni rozšířil tyfus. Pozornost je věnována i dozorcím a strážnímu personálu. Součástí publikace jsou odbojové portréty některých vězňů komunistů. Při zpracování této rozsáhlé monografie se autoři opírali především o torza archivního materiálu věznic, o dokumenty shromážděné při poválečném vyšetřování válečných zločinců z Malé pevnosti a především o několikatisícovou sbírku vzpomínek bývalých vězňů Terezína. Mnohostranně byly využity i jejich žádosti o příznání osvědčení dle zák. 255/46. Právě z nich vycházeli autoři při statistickém zpracování údajů o vězňích.

Publikace je významným příspěvkem k poznání hrdinství všech, kteří i v hradbách tohoto nacistického zařízení pokračovali ve svém boji proti bezpráví, za spravedlnost a svobodu.

Obsahuje rejstřík jmen a seznam pramenů a použité literatury.

Ludmila Chládková

Alena Hájková – Dušan Tomášek, XYZ (Poslední poprava v Terezíně), Praha, nakladatelství Svoboda, Mladá fronta, 1988, 415 stran

Byl konec války, celá Evropa už byla svobodná. Jen v českých zemích a v některých částech Německa ještě zuřily poslední boje. Ve středu 2. května 1945 vyvolávali němečtí dozorcí v policejní věznicí v terezínské Malé pevnosti gestapem předem vybrané politické vězně. Většina z nich měla na svých kartách označení XYZ – pokyn k fyzické likvidaci. Po skupinách je odváděli na popravěště – 3 ženy a 48 mužů se tu stalo posledními oběťmi nacistické zvěle.

Co to bylo za lidi? Proč byli bez soudu zavražděni? Jakými cestami došli až sem, do Terezína? Co je spojovalo a co naopak rozdělovalo? Odkud přišli? A jaké důvody vedly SS-Obergruppenführera K. H. Franka a velitele pražského gestapa E. Gerkeho k tomu, aby na poslední chvíli rozhodli o jejich tragickém osudu? Na tyto a ještě mnoho dalších dosud nezodpovězených otázek odpovídají autoři knihy. Poprvé se naše veřejnost dozvídá podrobnosti o osudech všech 51 popravených vězňů, neboť dodnes byla známa asi třetina z nich. Medailónky popravených jsou doplněny jejich portrétními fotografiemi.

Knihy obsahuje rejstřík jmen a přehledně uspořádané odkazy na prameny a literaturu. Doslov napsal doc. dr. Robert Kvaček, CSc.

Publikace byla oceněna za výtvarně řešení jako kniha roku 1988.

Ludmila Chládková

Terezín – reprezentační obrazová publikace, Severočeské nakladatelství, Ústí nad Labem, 1988, 304 stran

Pětijazyčná publikace kolektivu pracovníků Památníku Terezín je věnována historii Terezína od jeho založení až po současnost. Záměrem autorů bylo přiblížit formou bohatého obrazového materiálu – fotografií historických objektů, osob, dokumentů a kreseb vězňů.

ných zejména to období, kdy byl Terezín přeměněn na jeden velký koncentrační tábor. Kniha je obrazově rozdělena do 8 celků: Terezín – pevnost a město, Malá pevnost – policejní věznic gestapa, Ghetto, Svět dětí, Žiji, dokud tvořím, Podzemní továrna Richard a KT Litoměřice, Osvobození a Památník Terezín. Textová část každého oddílu přináší základní údaje, data a informace. 368 barevných i černobílých fotografií dává pak čtenáři možnost poznat tuto problematiku dosti detailně. Za velice působivou lze považovat zejména část věnovanou dětem vězněným v ghettu. Přináší hojně ukázky z jejich tvorby výtvarné i básnické, toho jediného, co po těchto dětech zbylo. V závěru publikace se představuje Památník Terezín, instituce a muzeum, jež je dnes místem nejen poutním, ale i významným badatelským střediskem.

Veškeré hlavní texty i popisky k fotografiím jsou uvedeny také v ruštině, němčině, angličtině a francouzštině. Obrazový materiál pochází ze sbírek Památníku a Státního židovského muzea.

Publikace byla za výtvarné řešení oceněna jako kniha roku 1988.

Ludmila Chládková

Miroslava Benešová – Ludmila Chládková, Národní hřbitov v Terezíně, Památník Terezín, 1990, 21 stran + 26 obrazových příloh

Drobná publikace podává přehled o vývoji a budování Národního hřbitova před Malou pevností v Terezíně. V úvodu přináší informace o založení Památníku Terezín a úkolech, kterými byl usnesením vlády v různých obdobích pověřen. Krátce je tu vylíčena historie nacistických represivních zařízení v Terezíně i v Litoměřicích a uvedeny způsoby pohřbívání zemřelých v určitých obdobích tak, jak se uskutečňovalo. Podrobněji se autorky zabývají vznikem Národního hřbitova. Chronologicky uvádějí všechny případy poválečného pohřbívání, ať už se jednalo o exhumované ostatky nebo o urny s popelem či popel nalezeny v hromadných hrobech. V této souvislosti je popsán i průběh Národního pohřbu konaného 16. 9. 1945; jsou popsány rovněž vnější úpravy, jakými Národní hřbitov v poválečném období procházel.

Text je doplněn dobovými fotografiemi a cizojazyčným resumé.

Ludmila Chládková

Jiřina Kumstátová, katalog k výstavě „Petr Kien“, Památník Terezín, 1989, 9 stran + černobílá a barevná obrazová příloha

Katalog seznamuje s výtvarnou a literární tvorbou mladého začínajícího umělce Petra Kiena, jehož hlas byl umlčen v r. 1944 ve vyhlazovacím táboře Osvětim.

V úvodu autorka seznamuje s jeho dětstvím a mládím a sleduje jeho umělecký růst od 15 let, od roku 1934, kdy byl už velmi zručným kreslířem. Zabývá se jeho studiem na Akademii, kde se v ateliéru V. Nowaka spřátelil s F. Jiroudkem, V. Boštikem, E. Nevanem, J. Horníkem a P. U. Weisem. Připomíná rovněž jeho návrhy na plakáty pro Burianovo divadlo D, které mu ve svém prvním salónu umožnilo poprvé a také naposledy veřejně vystoupit. Po nuceném odchodu z Akademie navštěvoval P. Kien Officinu Pragensis.

V prosinci 1941 byl poslán do Terezína a spolu s dalšími židovskými malíři byl zařazen do technické kanceláře. P. Kien pokračoval v Terezíně i přes údéčné životní podmínky v intenzivní práci výtvarné i literární, což dokazují jeho dochované obrazy, kresby i literární tvorba. Katalog obsahuje rozsáhlý seznam Kienových olejů a kreseb, které byly pro výstavu vyzvednuty ze sbírek Památníku Terezín, Státního židovského muzea v Praze i od soukromých majitelů. Obrazová reprodukce 21 děl autora.

M. Benešová

Ludmila Chládková – katalog k výstavě „Děti z Terezína“, Památník Terezín, 1989, 6 stran
+ černobílá a barevná obrazová příloha

V r. 1989 byla v Památníku Terezín uspořádána výstava „Děti z Terezína“, věnovaná památce terezínských dětí, zavlečených i se svými rodiči v souladu s nacistickým řešením židovské otázky do terezínského ghetta. Autorka výstavy i stejnojmenného katalogu se ve své koncepci snažila postihnout život dětí v Terezíně v plné šíři. V úvodní stati osvětluje důvody vzniku terezínského ghetta, kterým prošlo na 140 000 vězňů, z nichž téměř 15 000 tvořily děti. Hlavní pozornost věnovala životním podmínkám dětí – opisuje podrobně tzv. hejmy a život dětí v nich, ukazuje úsilí obětavých vychovatelů, lékařů a mnoha osobností v péči o děti, včetně tzv. oddělení péče o mládež. Dozvídáme se též o tajném vyučování. Děti byly vedeny i k jiným činnostem – kreslení, hrám, sportu, vydávaly si časopisy, hrály divadlo, dospěli pro ně pořadali besedy, přednášky atd. Každý dětský domov – heim měl svou specifiku. Součástí katalogu je podrobný pláněk terezínského tábora s označením míst obývaných dětmi a opatřený vysvětlující legendou. Jsou zde též přes čtyři desítky ukázek dětské písemné a literární tvorby, potréty některých vychovatelů a dětí, dětské kresby, plakátky k divadelním představením.

Vydán i německy a anglicky.

M. Benešová

TEREZÍN UND DAS TEREZÍNER FAMILIENLAGER IN AUSCHWITZ

(Miroslav Kárný)

Am 8. März 1944 wurden in den Gaskammern des Konzentrationslagers Auschwitz II – Birkenau 3 792 Häftlinge aus Terezín ermordet, von denen mindestens 3 700 tschechoslowakische Staatsbürger waren. Es war die größte Massenhinrichtung von Bürgern der Tschechoslowakei, die in den Jahren der von Hitlerdeutschland bewirkten Okkupation der Tschechoslowakei durchgeführt wurde. Es handelte sich um Menschen, auf die sich die Nürnberger Gesetze bezogen, und die im Rahmen der „Endlösung der Judenfrage“ ermordet wurden.

Dabei sind Dokumente erhalten geblieben, die es ermöglichen, daß die Ermordeten in diesem Sinne nicht nur durch ihren Tod zu uns sprechen. Erhalten geblieben sind die durch die Tür zur Gaskammer herausgeschmuggelten Gedichte. Es besteht das authentische schriftliche Zeugnis eines Häftlings vom. sog. Sonderkommando, der Augenzeuge dieses tragischen Verbrechens war, und der die Nachricht darüber auf dem Gelände des Auschwitzer Krematoriums vergrub. Erst nach dem Kriege wurde sie entdeckt, nach Israel gebracht und dort erst nach drei Jahrzehnten veröffentlicht. Aus diesen wie auch aus anderen Dokumenten läßt sich nicht nur der eigentliche Ablauf dieses Massenmordes verfolgen, aber auch wie tapfer sie ihr Leben ließen, und mit was für Gedanken, mit was für Hoffnungen auf die künftige Welt diese Terezíner Häftlinge die letzten Minuten ihres Lebens verbrachten. Nur ein einziges Mal – und zwar am 8. März 1944 – erklang in den Auschwitzer Gaskammern die tschechoslowakische Hymne, die Internationale und das Lied von den sowjetischen Partisanen, zusammen mit dem jüdischen Lied Hatikva.

Die Opfer des 8. März 1944 waren die Häftlinge des sog. Terezíner Familienlagers, das von den Nazis am 8. September 1943 im größten Auschwitzer Zweiglager in Birkenau errichtet wurde, und das bis zu seiner Liquidation im Juli 1944 bestand. Jene 3 792 Menschen waren nicht die einzigen Opfer. Von den 17 517 Häftlingen des Terezíner Familienlagers in Birkenau erlebten nur wenig über tausend die Befreiung. Die Entstehung und Geschichte des Terezíner Familienlagers ist mit komplizierten außenpolitischen Manövern Hitlerdeutschlands verbunden, bei denen es zu geheimen Verhandlungen zwischen Vertrauensleuten Himmlers und dem Chef des amerikanischen Nachrichtendienstes in der Schweiz, Allan Dulles, kam. Auch in dieser Hinsicht ist die Terezíner Botschaft ungewöhnlich aktuell, da sie ein Beispiel des Mißbrauchs der „Judenfrage“ zugunsten der Politik der Großmächte und zuungunsten der Juden selbst ist. Die Würdigung dieses Jahrestages ist Sache der Ehre und Pietät gegenüber den Ermordeten. Gleichzeitig kann dieses Naziverbrechen und die postume Botschaft seiner Opfer eindringlich zu vielen

brennenden politischen und ideologischen Kämpfen der heutigen Welt sprechen – gegen die Versuche, die Naziverbrechen geringzuschätzen und zu relativisieren, gegen den gegenwärtig existierenden Faschismus in jeglicher Form, und zur Unterstützung des Kampfes um Beseitigung der Gewalt in den Beziehungen zwischen Völkern und Staaten.

DER KINDERBLOCK IM FAMILIENLAGER IN BIRKENAU

(Ota Kraus)

Der Autor dieses Beitrags, ein ehemaliger Häftling in Terezin und im Familienlager in Birkenau, bietet als Augenzeuge eine Charakteristik des Lebens in dieser nazistischen Einrichtung, und hebt besonders die Sorge der Häftlinge um die Kinder und Jugendlichen hervor. Im Familienlager waren die Kinder tagsüber auf einem besonderen Kinderblock zusammengezogen, wo sich ihnen die aus den Reihen der Häftlinge stammenden, hierher zugeteilten Erzieher weitmöglichst widmeten. Die Kinder warteten dem Alter entsprechend in Gruppen eingeteilt, vom Kindergartenalter bis zu 14 Jahren. Hier konnten sie spielen, Handarbeiten machen, sich erzählen und womöglich auch insgeheim lernen. Ihre Instrukto- ren besprachen mit ihnen die gelesenen Bücher, sangen mit ihnen Lieder, veranstalteten Kinderunterhaltungen und spielten mit improvisierten Puppen Theater. Auch der Aufenthalt auf dem Kinderblock wurde angenehmer gestaltet, die Wände wurden mit Märchen- szenen bemalt. Die Kinder sollten so weit wie möglich von der Tragik des Lebens fernge- halten werden; das, was ihren Eltern von dem auf nur noch sechs Monate bemessenen Leben bekannt war, sollten sie nicht erfahren. Auf dem Kinderblock gelang es, wie durch ein Wunder, die Atmosphäre einer Jugendbewegung zu schaffen, was vielleicht die einzige Abwehr dagegen war, daß die Kinder nicht in einem Zustand der Panik und Furcht in den ihnen noch verbleibenden Wochen leben mußten, und gegen die Greuel, die sich außer- halb der Mauern des Blocks abspielten. Der Kinderblock war ein Symbol der Zusammen- arbeit, ein Symbol des Widerstands und der Unbeugsamkeit des menschlichen Geistes.

DIE DOKUMENTATION ÜBER TEREZIN IN ISRAEL

(Ruth Bondy)

Die Dokumente über die Persekution der Juden, ihre Internierung in Terezin und in an- deren Lagern werden in Israel an mehreren Stellen aufbewahrt. Die größten Sammlungen befinden sich in zwei Zentren: in Beth Terezin (Haus Terezin) im Kibuc Givath Chaim – Ichud und in der staatlichen Gedenkstätte Yad Vaschem in Jerusalem.

Beth Terezin wird durch Beiträge von in Israel oder auch anderswo im Ausland leben- den ehemaligen Tereziner Häftlingen und freiwillige Kontributionen erhalten. Die Ge- denkstätte erinnert in ihrer Aufmachung an die Tereziner Festung. Im Innern befindet sich eine ständige Ausstellung über die Geschichte des tschechoslowakischen Judentums und hauptsächlich über das Tereziner Ghetto. Auch ein Archiv ist hier untergebracht. Das Zu- sammentragen von Material und persönlichen Erinnerungen wird hier auch in Zukunft er- folgen; diese Tätigkeit wird von den Kindern der ehemaligen Tereziner Häftlinge fortge- setzt.

Die größte Menge Material befindet sich in Yad Vaschem, wo z.B. Schriftstücke der Auswandererabteilung der jüdischen Religionsgemeinde, eine Sammlung von Dokumen- ten aus Terezin, aus verschiedenen Lebens- und Tätigkeitsbereichen vorzufinden sind. Auch die Sammlung der im Tereziner Lager entstandenen Kunstwerke ist sehr umfang- reich. Sehenswert ist die Sammlung Hunderter aus Terezin und anderen Lagern an eine einzige Anschrift gerichteten Postkarten: Heinz Prossnitz, Prag. Dieser 16-jährige Jüngling begann aus eigener Initiative an Bekannte und Freunde im Lager Päckchen zu schicken. Selbst entging er ziemlich lange der Deportation. Später erhielt er Karten mit der Bitte um Zusendung von Päckchen auch von vollkommen unbekanntem Personen. Es ist fast un- glaublich, daß er ohne besondere finanzielle Basis oder Unterstützung allein nach Terezin 4 000 kg Lebensmittel und Brot sandte. Weitere Hunderte ähnlicher Päckchen kamen von H. Prossnitz ins Familienlager. Auch er selbst wurde schließlich im Jahre 1944 zusammen

mit den Eltern nach Auschwitz deportiert, wo sein Weg direkt in die Vergasung führte. Das, was von H. Prossnitz durchgeführt wurde, bot vielen Gefangenen des Gefühl eines bißchen Glücks und den Glauben, daß die Welt nicht ganz auf sie vergessen hatte.

DAS KZ GROSS-ROSEN UND DIE BÜRGER DER ČSR IN DEN JAHREN 1941–45

(*Andělín Grobelný*)

Das Konzentrationslager Groß-Rosen auf dem Gebiet von Niederschlesien nahe der tschechoslowakischen Grenze wurde im Jahre 1940 als Zweigstelle des KZ Sachsenhausen-Oranienburg errichtet. Seine Bestimmung änderte sich im Laufe der Zeit. Gleich nach der Errichtung wurde ihm von den nazistischen Organen die Aufgabe der Beschaffung billiger Arbeitskräfte zur Erhöhung der Leistungen in der Rüstungsindustrie zugesprochen. Im Verlaufe des Krieges verlegten nämlich die Nazis die Schlüsselindustrie aus den westlichen Teilen Deutschlands, die oft bombardiert wurden, in Richtung Osten, wo man sich nach dem Überfall auf die Sowjetunion im Jahre 1941 und den ersten vorübergehenden militärischen Erfolgen sicher fühlte. Von den reichsdeutschen Konzernen Krupp, IG-Farben, Siemens-Halske, Philipp Holzmann und anderen wurden in Niederschlesien Zweigwerke aufgebaut, die in kürzester Zeit ihre Betriebe mit genügend Arbeitskräften auffüllen mußten. Nach dem Einsatz von Zivilarbeitern, die aus ganz Europa hierher verschleppt wurden, beanspruchte man zur Ergänzung der Arbeitskräfte Kriegsgefangene – französische, belgische, besonders aber sowjetische – und gegen Kriegsende sogar auch italienische. Außerdem verlangten die Konzerne auch den Einsatz von Häftlingen aus den Konzentrationslagern.

Da ihnen die nazistischen Organe entgegenkommen wollten, erweiterten sie das KZ Groß-Rosen nicht nur durch den Ausbau des Stammlagers, sondern hauptsächlich durch die Errichtung von Zweigstellen, die Häftlinge als Arbeitskräfte für die einzelnen Filialbetriebe der erwähnten Konzerne und anderer Firmen bereitstellten. Wie von polnischen Historikern nachgewiesen wurde, entstanden mindestens 120 Zweiglager für Häftlinge. Das Leben der Häftlinge im Stammlager und den Zweigstellen war sehr schwer, die Verpflegung unzureichend, und von einer ärztlichen Betreuung konnte überhaupt nicht die Rede sein. Dadurch wurde unter den Häftlingen eine große Sterblichkeit verursacht. Schon Ende 1942 gab es täglich mehr als 17 Todesfälle, und das nur im Lager II. Die Lebensbedingungen der Häftlinge, d.h. die Verpflegung, die Arbeitsbelastung, die sanitären Verhältnisse verschlechterten sich ständig, so daß auch die Sterblichkeit anstieg. Nach Aussagen der Ärzte erreichte sie manchmal auch 200 Sterbefälle täglich. Eine kritische Situation entstand Ende 1944 und am Anfang des Jahres 1945, als nach Groß-Rosen Häftlinge aus Majdanek, Auschwitz und anderen KZ auf den okkupierten Gebieten überstellt wurden. Groß-Rosen war nicht fähig, solch riesige Zugänge aufzunehmen, und so wurde es in jener Zeit wirklich zum Vernichtungslager. Diese Funktion stieg noch mit der Evakuierung des Stammlagers und der Zweigstellen am Anfang des Jahres 1945 an. Die unmenschliche Weise der Verlegung der Häftlinge führte zu ihrer massenweisen Vernichtung auf den sog. Todesmärschen. Diese Transporte zielten nach Mitteldeutschland, dabei oft über das okkupierte tschechoslowakische Gebiet. Ziel der Transporte wurde die Stadt Litoměřice mit der Zweigstelle des KZ Flossenbürg. Kleinere Abteilungen von Häftlingen wurden ins Gebiet des Riesenberges geschickt, wo sich eine Reihe von Textilbetrieben befand, die junge Jüdinnen beschäftigten. Auf dem Territorium der besetzten Tschechoslowakei befanden sich 16 Filialen, durch die mehr als 10 000 Häftlinge gingen. Insgesamt kamen ins KZ Groß-Rosen an die 125 000 Häftlinge, von denen 40 000 Personen hier umkamen, und im Laufe der Evakuierung weitere rund 20 000. Das besagt, daß die Hälfte der Häftlinge ums Leben kam.

Im KZ Groß-Rosen und seinen Zweigstellen wurden mehr als 1 000 Bürger der Tschechoslowakischen Republik gefangengehalten. Genauere Angaben können erst nach gründlicher Überprüfung der Kartothek des Bundes der antifaschistischen Widerstandskämpfer gemacht werden. Eine stichprobenweise Untersuchung wurde im Kreis Karviná durchgeführt, von wo 45 Bürger nach Groß-Rosen verschleppt wurden, weiter in den Kreisen Ostrava und Opava, wo weitere 40 Bürger für Groß-Rosen bestimmt waren. Das ist allerdings bei weitem nicht die vollständige Anzahl, da die alten Statistiken jener Häftlinge, die

vor 10 und mehr Jahren starben, aus der derzeitigen Evidenz ausgeschlossen wurden. Die systematische Überprüfung der derzeitigen sowie auch ausgeschiedenen Aufzeichnungen in der Kartothek ermöglicht die Schätzung in Richtung nach oben zu präzisieren, die im übrigen durch die Zahl der Rentenanwärter lt. Verordnung Nr. 255/46 Sg. dokumentiert wird. Hierbei handelt es sich nicht um eine übertriebene Darstellung der Aufgabe dieses Lagers in der Martyrologie des tschechischen Volkes, allenfalls aber um die Feststellung seines wirklichen Platzes unter den übrigen nazistischen Konzentrationslagern. Groß-Rosen wurde zum Vernichtungslager, vor allem für Sowjetbürger und polnische Patrioten. Eine außerordentlich tragische und verbrecherische Rolle spielte es in der Endphase des zweiten Weltkriegs, als der Terror und die Mechanismen des Erschlagens und rücksichtslosen Mordens auch auf das tschechoslowakische Gebiet übergriffen.

DER TODESMARSCH VON SCHWARZHEIDE NACH TEREZÍN

(Marek Poloncarz)

Die Todesmärsche bildeten den tragischen Höhepunkt der Vernichtungspolitik, die die Nazis gegenüber den unterdrückten Völkern mit Hilfe des Systems der Konzentrationslager durchführten. Auch aus Schwarzheide, einem Zweiglager des KZ Sachsenhausen, wurden die übriggebliebenen Häftlinge auf den Todesmarsch gejagt.

Die Zweigstelle in Schwarzheide wurde im Jahre 1944 zwecks Bereitstellung billiger Arbeitskräfte für das Treibstoffwerk des Bralag-Konzerns errichtet. Die Basis der Belegschaft bildeten Häftlinge jüdischer Abstammung, die aus dem Tereziner Ghetto nach Auschwitz gelangten, und von hier, aus dem sog. Familienlager, nach Schwarzheide deportiert wurden. Während der Dauer der Existenz dieses Lagers gingen hier cca. 1 500 Häftlinge durch, von denen mindestens 200 Personen umkamen.

Am 18. April 1945 traten ungefähr 550 bis 650 Häftlinge den Todesmarsch an. Ihr Weg führte auf deutschem Gebiet in Richtung Süden über Ruhland, Kamenz, Neustadt, Saupsdorf nach Hinterhermsdorf. Nach dem Überschreiten der heutigen tschechoslowakischen Grenze setzten sie den Weg nach Horní Chřibská und Varnsdorf fort. Hier wurde der Transport nach einer längeren Rast in zwei Gruppen aufgeteilt. Die Häftlinge jüdischer Abstammung wurden in einem Güterzug nach Česká Lipa gebracht und später nach Litoměřice. Die letzte Etappe des Marsches von Litoměřice nach Terezín legten sie zu Fuß zurück.

Die ganze Trasse des Marsches war durch Todesopfer gekennzeichnet. Während 23 Tagen kamen insgesamt 85 Personen ums Leben. Auf dem Gebiet Deutschlands starben 33 Personen an Erschöpfung. Weit tragischer war die Bilanz dieses Marsches auf dem Territorium unserer Republik, wo an den Folgen der Haft und der Strapazen während des Marsches 42 Personen starben, und außer ihnen nach weitere 10 Häftlinge von den Nazis bestialisch ermordet wurden.

ANSICHTSKARTEN AUS TEREZÍN

Jaroslav Houdek

Die Festungsstadt Terezín war vom Anfang ihrer Entstehung im Jahre 1780 Gegenstand zahlreicher zeitgemäßer Illustrationen, Zeichnungen und später auch Ansichtskarten. Auf den ersten künstlerischen Abbildungen erscheint Kaiser Josef II., der Begründer von Terezín, bei der Grundsteinlegung zum Bau der Festung, oder die Wiedergabe von Projekten der Festung mit ihren interessanten Befestigungsanlagen. Sehr bald gibt es auch Versuche, das Bild der Stadt und das Leben in ihr mit Hilfe der Photographie, der Lichtdrucktechnik und Lithographie festzuhalten. Ihr großer Aufschwung begann in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die in Wien, Prag oder Litoměřice hergestellten Abbildungen wurden von Kaufleuten in Terezín verbreitet. Mit Rücksicht darauf, daß Terezín Garnisonsstadt ständiger Militäreinheiten war, erscheinen auf den aktuellen Illustrationen und später auch auf den Ansichtskarten vor allem Motive aus dem Soldatenleben. Die Texte auf den Karten waren in verschiedenen Sprachen, da in der österreichischungarischen Armee Soldaten aus vielen Nationen dienten. Die Sujets auf den Ansichtskarten waren witzig, durch Verse

und militärische Ausdrücke ergänzt, andere zeigten des Kasernengelände, die Wachstuben sowie auch das berüchtigte Gefängnis in der Kleinen Festung. Am Ende des 19. Jahrhunderts nehmen in Terezin die ersten Druckereien von W. Liessler, A. Teuber und J. Nohavec ihren Betrieb auf. Besonders der Drucker und Verleger Nohavec bewies bei seiner Tätigkeit viel Patriotismus und tschechisches Nationalbewußtsein.

Die ersten Tereziner Ansichtskarten hatten ihren Text in Deutsch oder Deutsch-tschechisch. Nach Entstehung des tschechoslowakischen Staates im Jahre 1918 befanden sich auf den Ansichtskarten mit zweisprachigem Text verschiedene Überdrucke, Streichungen und Unkenntlichmachungen der Symbole, die die österreichisch-ungarische Armee repräsentierten. In der Stadt selbst entwickelte sich in jener Zeit eine lebhaftes Geschäfts- und Handwerktätigkeit und ein reges Vereinsleben, wobei es auch zur weiteren Entfaltung der Herstellung von Ansichtskarten kommt. Im Vordergrund des Interesses blieben auch weitere Karten militärischen Charakters, auch wenn ihr scherzhafter Inhalt in den Hintergrund tritt und durch die Thematik über die Ausbildung in der tschechoslowakischen Armee, militärische Feierlichkeiten oder Abbildungen der Kasernengebäude ersetzt wurde.

Die Okkupation der ČSR brachte Terezin ein trauriges Los. Die Kleine Festung diente vom Jahre 1940 ab als Polizeigefängnis der Gestapo und die Große Festung, die eigentlich die Stadt, war ab Ende 1941 Sammellager für jüdische Bürger. Die Stadtgemeinde Terezin wurde im Jahre 1942 aufgehoben. Die Häftlinge in beiden Einrichtungen durften für ihre Korrespondenz keine Ansichtskarten benutzen. Dazu dienten nur Korrespondenzkarten mit vorgedruckten Weisungen, und ihre Absendung unterlag sehr strengen Anordnungen, Einschränkungen und der Zensur. Die Postkarten aus beiden Lagern und in umgekehrter Richtung wurden durch die Post in Bohušovice befördert.

Ein bedeutsames dokumentarisches Material aus jener Zeit bilden die Zeichnungen der Häftlinge des Tereziner Ghettos. Sie zeigen sein Aussehen mit den Straßen und Winkeln, und aus ihnen lassen sich die greulichen Lebensbedingungen der Gefangenen erkennen. Neben ihrem künstlerischen Wert legen sie Zeugnis vom Leben und Tod Tausender Menschen ab, die durch den Nazismus zum Untergang vorbestimmt waren, und sind gleichzeitig eine Warnung vor den Greueln des Krieges.

Aber auch in dieser Zeit hatte Terezin seine Ansichtskarten. Sie wurden nur von deutschen Soldaten und Aufsehern, Verwaltungsorganen, und von den im außerhalb der Stadt liegenden, Kreta genannten Militärkrankenhaus befindlichen Deutschen benutzt. Sie wurden im damaligen Protektorat und auch in Deutschland gedruckt und hierher geliefert, und hatten meist topographischen Charakter, ganz gleich ob es sich um klassische Ansichtskarten oder Falkarten handelte. Am bekanntesten waren die mit der Firma V.K.T. (Vratislav Kovařík, Terezin) versehenen Serien. Diese Firma wurde zwangsweise nach Bohušovice verlegt, wo sie ihren Betrieb fortsetzte. Der Text auf den Karten war nur in deutscher Sprache. Erst gegen Ende 1945 erschienen Ansichtskarten mit tschechischem Text, und ab 1947 wurden die Ansichtskarten wieder laufender Handesartikel und Gegenstand des Postverkehrs. Hauptverleger waren zuerst Vereine und die die Gedenkstätte des nationalen Martyriums betreuenden Organisationen. Die Herstellung der Ansichtskarten wurde aber auf die Dauer in andere Städte verlegt, besonders nach Prag. Für die Bedürfnisse der Gedenkstätte werden seit den sechziger Jahren komplette Serien mit Beschreibung der Geschichte der Stadt in mehreren Sprachen angefertigt. Ebenso wie diese Komplett zeigen auch die anderen Ansichtskarten verschiedene Partien von Terezin, das Terrain des ehemaligen Gestapogefängnisses in der Kleinen Festung sowie Ansichten der pietätvoll gestalteten Stätten des Leidens.

Man kann also sagen, daß die Ansichtskarten mit Motiven aus Terezin Begleiter der Stadt während ihrer Entwicklung bis in die Gegenwart sind.

DIE HÄFTLINGSPOESIE VON JINDŘICH KARPÍŠEK

(Alena Dobisová)

Durch die Edition der Verse Jindřich Karpíšeks wollen wir vor allem das emotionelle Erleben der Haft in der Kleinen Festung darstellen.

Jindřich Karpíšek war mit der Organisation und Leitung einer Widerstandsgruppe im Raum von Kopydlno beauftragt. Wegen dieser Tätigkeit wurde er verhaftet, aber die Gruppe setzte ihre Arbeit fort.

Zuerst wurde er in Kartouzy-Valdice gefangen gehalten, und ab 1. 8. 1944 in der Kleinen Festung Terezín. Dort hielt er sich in einigen Zellen auf; die längste Zeit verweilte er in der Zelle Nr. 41 auf dem IV. Hof, wo ihn auch die Befreiung erreichte.

Jindřich Karpíšek gehörte abwechselnd acht Arbeitskommandos an, z. B. dem Baukommando auf dem IV. Hof, dem Bahnkommando auf dem Unteren Bahnhof in Litoměřice, er arbeitete in der ehemaligen Brauerei in Litoměřice, wo die Häftlinge an der Herstellung von Flugzeugpropellern für die Firma Albis beteiligt waren. Er wurde auch in die schwersten Kommandos in der Kleinen Festung eingereiht – ins Kommando Richard, das in der Nähe von Litoměřice eine, diesen Decknamen tragende unterirdische Fabrik aufbaute. Zwei Wochen arbeitete er bei der Gestaltung des Terrains, dann wurde ihm ein Arbeitsplatz im Innern, direkt in den Stollen zugewiesen, wo die Arbeit äußerst anstrengend und gefährlich war.

Jindřich Karpíšek überlebte alle Qualen und erlebte auch die Befreiung. Nach Hause, nach Kopydná, kehrte er am Morgen des 8. Mai 1945 zurück, und noch am selben Tage übernahm er die Funktion des Ortskommandanten und leitete sämtliche Kampfaktionen in der Stadt und Umgebung.

Die Freizeit während der Haft in der Kleinen Festung widmete er dem Gedichteschreiben. Mit dieser Tätigkeit befaßten sich in Terezín sehr viele, vielleicht Hunderte von Häftlingen, Männer und Frauen, die im normalen Leben wohl niemals ein einziges Gedicht geschrieben hätten. Dies war die Folge des inneren Überdrucks an angehäuften Trotz, Zorn, Verzweiflung, Haß, Greuel, aber auch Hoffnung, Sehnsucht und Erwartung. Bei Jindřich Karpíšek beweisen es z. B. die Gedichte Bis . . . , Weint nicht! Eine neue Welt, Sohnesliebe, Das große Werk. Gleichzeitig handelt es sich aber auch um Gedichte, die das Alltagsleben der Häftlinge in aller Grausamkeit wiedergeben: Der Kreis, Das Verhör, Die Galeere, Er ging fort, Die Straße. Die Verse entstanden unter sehr schwierigen Bedingungen, wobei man mit dem Besitz eines Bleistifts oder eines Blatts Papier das Leben riskierte. Sie zeigen uns die Greuel des Krieges und des Faschismus von einem etwas anderen Gesichtspunkt aus, und vor allem gelten sie als authentisches Zeugnis eines Menschen, der diese Zeit erlebt hat. Darin liegt ihre Bedeutung.

TEREZÍNSKÉ LISTY

SBORNÍK

PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí redakční rada ve složení: Miroslava Benešová,
Alena Dobišová, Ludmila Chládková, Jiří Janoušek a Miroslav Kárný.

Obálka a grafická úprava Milan Janáček.

Resumé do němčiny přeložil Walter Endler.

Odpovědný redaktor Milan Balcar.

Technický redaktor Roman Karpaš a Jiří Dlask.

Pro Památník Terezín

vydalo Severočeské nakladatelství v Ústí nad Labem v roce 1991
jako svou 581. publikaci.

Vytiskla Severografie, s. p., závod Most.

AA 9,50 (Text 7,90, ilustrace 1,60), VA 9,67

Náklad 1 000 výtisků. Stran 120.

Tematická skupina 02/43

ПАМЯТНИК ТЕРЕЗИИ
GEDENKSTÄTTE THERESIENSTADT
MONUMENT TEREZÍN
MEMORIÁL TEREZÍN

ISBN 80-7047-044-5

02/43